

Gradski život tijekom prve industrijske revolucije: interdisciplinarna analiza Teških vremena Charlesa Dickensa

Stojković, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:054653>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Sveučilišni diplomski studij Engleskog jezika i književnosti (nastavnički smjer)
i Povijesti (nastavnički smjer)

Katarina Stojković

**Gradski život tijekom prve industrijske revolucije:
interdisciplinarna analiza *Teških vremena* Charlesa Dickensa**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Osijek, 2022.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski studij Engleskog jezika i književnosti (nastavnički smjer)
i Povijesti (nastavnički smjer)

Katarina Stojković

**Gradski život tijekom prve industrijske revolucije:
interdisciplinarna analiza *Teških vremena* Charlesa Dickensa**

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijesti,
znanstvene grane hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest te hrvatska i
svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

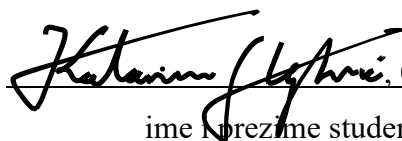
Osijek, 2022.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 6. lipnja 2022.

 0122227465
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Prva industrijska revolucija omeđena godinama 1760. i 1850. bila je sveobuhvatan tehnički, ekonomski i društveni proces koji je ponajprije u Velikoj Britaniji stvorio temelje modernoga, kapitalističkog ekonomskog i društvenog uređenja. Socijalna i radnička problematika glavna je tema književnika i umjetnika ovog perioda među kojima se posebno ističe engleski književnik Charles Dickens. Iz perspektive povjesničara koji je i sam svjedočio i sudjelovao u brojnim radničkim štrajkovima, Dickens piše industrijski roman *Teška vremena*. Kroz interdisciplinarnu analizu temeljenu na elementima kvalitativne studije slučaja, rad izdvaja ključne transformacije u svakodnevnom gradskom životu u vidu transformacija okoliša, higijene i zdravlja, uvjeta stanovanja, društvene stratifikacije te uvjeta rada. Sadržaj *Teških vremena* uspoređuje se sa povijesno-znanstvenom literaturom, temeljem čega se potvrđuje važnost Dickensova romana kao sekundarni povijesni izvor. Uvidom u relevantne znanstvene spoznaje o interferenciji književnosti u povijesti pojašnjava se način korištenja književnosti kao povijesnog izvora čime je dodatno utvrđena valjanost i svrsishodnost analize *Teških vremena* kroz interdisciplinarni pristup.

Ključne riječi: prva industrijska revolucija, gradski život, Charles Dickens, *Teška vremena*

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Prva industrijska revolucija.....	3
1.1. Prototip industrijalizacije - Engleska	3
1.2. Tvornice i okoliš.....	5
1.2.1. Kada nastaje ekološki problem?	6
1.3. Demografske promjene	6
1.4. Bolesti.....	8
1.4.1. Nove industrijske bolesti.....	8
2. Književnost u službi povijesnog izvora	11
2.1. Interdisciplinarni pristup <i>Teškim vremenima</i> Charlesa Dickensa	15
2.2. O Charlesu Dickensu i <i>Teškim vremenima</i>	17
3. Analiza <i>Teških vremena</i> kao povijesnog izvora.....	19
3.1. Gradski okoliš	19
3.2. Higijena i zdravlje	23
3.3. Uvjeti stanovanja u gradu.....	27
3.4. Društvena stratifikacija grada.....	29
3.5. Uvjeti rada	34
4. Zaključak.....	38
5. Popis literature	39

Uvod

Novi stadij u ovladavanju tehnikama obrade ruda metala, nazvan drugo željezno doba, obilježava industrijsku revoluciju 19. stoljeća. Akteri ove nove evolucijske faze potpuno su odlučili pokoriti prirodu svojim potrebama potaknuti novim društvenim poredcima i narodnim revolucijama. Omeđeno Francuskom revolucijom i Prvim svjetskim ratom, „dugo 19. stoljeće“ kulminacija je previranja započetih reformacijom i novim filozofskim smjerovima usmjerenima na interese pojedinca. Predvodnica industrijalizacije bila je Engleska, i šire cijela Britanija, po čijem se modelu tehnološka revolucija drugog željeznog doba proširila na ostatak Europe i svijeta. I dok Britanija napreduje u svojoj industrijskoj i imperijalističkoj dominaciji svijeta cijelo 19. stoljeće, ostatak Europe pridružiti će joj se tek nakon 1848. godine. Prvi ekološki otisci novog industrijskog doba pojaviti će se tako upravo u velikim britanskim industrijskim gradovima.

Uzimajući u obzir upečatljiv utjecaj industrije na okolnosti gradskog života, cilj je rada izdvojiti ključna obilježja u svakodnevnom životu u vidu utjecaja na gradski okoliš, higijenu i zdravlje, uvjete stanovanja, društvene stratifikacije te uvjete rada. Analiza kojom će se nastojati postići cilj rada vodit će se interdisciplinarnim pristupom temeljenim na elementima kvalitativne studije slučaja korištene u društvenim i humanističkim znanostima. Uz dostupnu povijesno-znanstvenu literaturu, analizirat će se književno djelo Charlesa Dickensa, *Teška vremena*, koje zbog svoje vrste (industrijski roman), sadržaja i vremena nastanka, može poslužiti kao sekundarni povijesni izvor. Analizom više znanstvenih radova i izvora objasniti će se kada i kako se književnost može koristiti u svojstvu povijesnog izvora kako bi se utvrdilo valjanost i svrsishodnost izabranog naslova i interdisciplinarnog pristupa.

Istraživačka pitanja rada jesu: kakvi su uvjeti gradskog života tijekom prve industrijske revolucije, zašto i kada književnost može biti povijesni izvor te koliko je Charles Dickens vjerodostojan izvor kada je riječ o izvještavanju i opisivanju gradskog života tijekom prve industrijske revolucije. Osnovna je teza istraživanja kako eksploatacija prirodnih i ljudskih resursa tijekom prve industrijske revolucije dovodi do ekoloških, zdravstvenih i društvenih transformacija. Druga se teza odnosi na provjerljivost Dickensovih tvrdnji u *Teškim vremenima* usporedbom sa spoznajama povijesno-znanstvene literature kako bi se ustvrdilo može li se ovo djelo koristiti kao validni povijesni izvor toga vremena.

Prvi se dio rada odnosi na povijesni pregled po kategorijama za ovaj rad ključnih elemenata prve industrijske revolucije. U drugom se dijelu raspravlja o upotrebi književnosti kao povijesnog izvora uz ukazivanje na odabranu interdisciplinarnu metodu. Treći i glavni dio

donosi analizu *Teških vremena* kroz parafraze i citate iz djela koje se uspoređuje s relevantnim spoznajama iz znanstvene literature. U istraživanju povijesnog aspekta rada većinom su korišteni izvori prevedeni na hrvatski jezik ili izvori hrvatskih autora, od kojih se može istaknuti Andre Maurois i njegova *Povijest engleske politike* i Mladen Črnjar s *Ekonomikom i politikom zaštite okoliša*. U analizi korištenja književnosti kao povijesnog izvora korišteni su isključivo izvori autora na engleskom jeziku od kojih posebno treba istaknuti Haydena Whitea. Pri usporedbi *Teških vremena* sa stvarnim događanjima tijekom istog perioda korištena je većinom literatura prevedena na hrvatski jezik s izvornog engleskog, talijanskog ili njemačkog jezika. Valja spomenuti Raffaellu Sarti i iscrpno djelo *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)* i povijesni pregled *Povijest rada: od starog Egipta do danas* Arnea Eggebrechta i suradnika.

1. Prva industrijska revolucija

Sveobuhvatan tehnički, ekonomski i društveni fenomen koji je ponajprije u Velikoj Britaniji stvorio temelje modernoga kapitalističkog ekonomskog i društvenog uređenja i koji je omeđen godinama 1760. i 1850. naziva se prvom industrijskom revolucijom. Pojam industrijske revolucije treba razlučiti od tehničke revolucije jer obuhvaća širi spektar društveno-ekonomskih prilika i promjena. Arne Eggebrecht u *Povijesti rada* ističe kako 1840. godine Engleska, to jest Velika Britanija, postaje svjetskom radionicom (eng. *the workshop of the world*) kao domovina prve industrijske nacije (eng. *the first industrial nation*).¹ Statistički, transformacija Velike Britanije može se iskazati značajnom promjenom udjela zaposlenih u primarnom i sekundarnom sektoru. Prije masovne industrijalizacije poljoprivreda je sačinjavala 20,3%, industrija, rudarstvo i građevinarstvo 34,3%, a trgovina 18,3% bruto-socijalnog produkta. Od 1760. do 1851. udio zaposlenih u poljoprivredi opada na 15%, dok u industriji, građevinarstvu, trgovini i transportu raste na 63%.² Preduvjeti ovakve transformacije prema Danielu Defoeu leže u postojanosti složene mreže britanske trgovine, velikom broju pripadnika srednjeg sloja, seoskim obrtima, strojarskim vještinama, korištenju vodene energije prije parnog stroja, porastu stanovništva i većoj potražnji proizvoda čija se cijena proizvodnje mogla sniziti novim metodama proizvodnje.³

1.1. Prototip industrijalizacije - Engleska

Predvodnica industrijske revolucije, Engleska, prva je prešla s manualne proizvodnje (manufakture) na mehanizaciju široke upotrebe. Temelji poljoprivredne i industrijske revolucije leže u pojavi kuge u 14. stoljeću koja je natjerala seljake da se emancipiraju od kućnih zadruga te nasele na drugim mjestima gdje je radna snaga izumrla.⁴ Iako su se inicijalni učinci najviše odrazili na britanskom otočju, tehničke i industrijske revolucije pogodile su nešto kasnije i ostatak Europe i svijeta.⁵ Ako usporedimo slijed društveno-političkih zbivanja u dominantnim zemljama 19. stoljeća (Engleskoj i Francuskoj), možemo uočiti jasan pravac oblikovanja novog društva u novom poretku. Engleska je svoju građansku revoluciju proživjela u 17. stoljeću te spremno dočekala onu tehnološku na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Francuska revolucija početak će krajem 18. stoljeća na samom početku perioda koji nazivamo „dugo 19.

¹ Arne Eggebrecht et al., *Povijest rada: od starog Egipta do danas*, prev. Marija Katičić-Horvat i Dragutin Horvat (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987), 141.

² Isto, 142.

³ Assa Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, prev. Vesna Pavković (Zagreb: Barbat, 2003), 188.

⁴ Andre Maurois, *Povijest engleske politike*, prev. Tomislav Prpić i Ivo Šrepel (Zagreb: Tipografija, 1940), 497.

⁵ Charles Moraze et al., *Devetnaesto stoljeće* (Zagreb: Naprijed, 1976), 336.

stoljeće“ te će iskusiti industrijalizaciju u kasnijem post-revolucijskom valu. Kaskajući za najrazvijenijima, ostatak europskih zemalja u neriješenom društvenom poretku dočekat će i usvojiti nova tehnološka dostignuća.⁶ Kraj prve industrijske revolucije u Velikoj Britaniji označit će Velika izložba (eng. *The Great Exhibition*) princa Alberta 1851. godine u Hyde Parku. Izložba je trebala naznačiti da u Velikoj Britaniji više ne vlada seoska idila, već da je ona samouvjerena industrijska i trgovačka sila.⁷ U govoru na otvaranju izložbe princ Albert istaknuo je premoć koja dolazi u vidu svih proizvoda iz svih krajeva svijeta koji stoje na raspolaganju britanskom narodu. Najveći problem jest izabrati koji proizvod najviše odgovara ciljevima nacije. Svoj stav učvrstio je riječima: „Moć proizvodnje povjerena je poticajima konkurencije i kapitala“.⁸

Polagano usvajanje revolucionarnih ideja engleskih radnika i seljaka leži u poljoprivrednoj i industrijskoj revoluciji koja je doprinijela izjednačavanju života i običaja ladanjskih gospodara i seljaka u Engleskoj.⁹ Povjesničar i književnik Andre Maurois u *Povijesti engleske politike* iznosi ideju koja se nastavlja na prethodnu tvrdnju o visokom statusu engleskih seljaka. On engleskog seljaka uspoređuje s francuskim te ističe pet ključnih razlika zbog kojih je engleski seljak superioran francuskom. Prva razlika jest u tome da se engleski seljak, iako jednako siromašan kao francuski, osjeća slobodnije i manje zapostavljeno. Ovaj stav komentira i Friedrich Engels kroz malthusijansko predviđanje kojim ističe da je jedina razlika između roba i radnika prividna sloboda. Radnik se zapravo prodaje na komade putem svoje satnice.¹⁰ Druga razlika leži u vječnom rivalstvu Engleske i Francuske prema kojemu se obje strane smatraju neprijateljem. Većina Engleza složiti će se s općenitom propagandnom tvrdnjom kako su sve ideje Francuza loše, krive i štetne. Treća je razlika u naravi naroda zbog koje se drugačije pristupa revolucionarnim zbivanjima. Englezi s gnušanjem odbijaju revolucionarne principe na individualnoj, grupnoj i intelektualnoj razini. Edmund Burke javno je demantirao apstraktne ideje Rousseaua koji tvrdi da zakone stvaraju francuske skupštine jer etička pitanja nisu apstraktna pitanja. Četvrta razlika leži u francuskom nastojanju da uništi sve što je podsjećalo na tradiciju i baštinu monarhije, dok je engleski duh građen na ponosu tradicijom, povijesti, osjećaju volje i realnosti. Burke argumentira engleski stil života tako što ističe kako se kamate skupljaju kroz više generacija, a tako se ostvaruje ne samo bogatstvo trenutne, već i budućih generacija. Posljednja, peta razlika leži u religiji. Metodistička vjerska

⁶ Moraze et al., *Devetnaesto stoljeće*, 357.

⁷ Simon Jenkins, *Kratka povijest Engleske*, prev. Marijan Boršić (Zagreb: Irma & Irma, 2019), 189.

⁸ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 192.

⁹ Maurois, *Povijest engleske politike*, 484.

¹⁰ Friedrich Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj* (Zagreb: Kultura, 1952), 97.

revolucija u Britaniji bila je dovoljno glasna da zadovolji dio građanskih uznemirenih duša željnih revolucije. Naglasak se tako vratio na duh i vjeru, a ne na život i imanje.¹¹

Novi stadij u ovladavanju tehnikama obrade ruda metala, simbolički imenovan kao drugo željezno doba, označio je prekretnicu u smjeru evolucije biosfere s čovječanstvom na čelu razvijanja novoga „globalnog mozga“. Mnogobrojno stanovništvo bilo u siromašnijim ili bogatijim sredinama u potpunosti je utjecalo na degradaciju okoliša i nestajanje prirodnih resursa. Udvostručenjem broja stanovnika u prvih 80 godina 19. stoljeća javlja se potreba za rastom životnog standarda.¹² Dok s jedne strane manje razvijena društva podilaze iskorištavanju resursa kako bi podigli životni standard, s druge strane razvijena društva nastavljaju maksimalnu eksploataciju kako bi ga održali i dalje unaprijedili. Velika Britanija kao imperijalna sila držala je monopol u oba društva. Negativan utjecaj rasta broja stanovnika na okoliš počinje se isticati upravo u 19. stoljeću tijekom industrijske revolucije koja je doprinijela dalekosežnim promjenama u načinu življenja.¹³

1.2. Tvornice i okoliš

Strojogradnja je opskrbljivala sve industrijske grane pogonskim i radnim strojevima, alatima i prijevoznim sredstvima.¹⁴ Prvi strojevi nisu direktno zamjenjivali potrebu za radnikom i mogli su se smjestiti u domove radnika u kućnoj radinosti.¹⁵ Prva prava tvornica na britanskom otočju otvorena je 1771. godine u Cromfordu na obalama rijeke Derwent. Vlasnik ove predionice, Sir Richard Arkwright, bio je jedan od predvodnika i inovatora industrijske revolucije te je uočio važnost lokacije svoje tvornice. Kako se rijeka Derwent nije nikada smrzavala, odlučio je opremiti predionicu snažnom hidrauličkom predilicom koja je mogla raditi cijelu godinu. Uvidjevši uspjeh tvornice u blizini rijeke, proširio je svoju podružnicu i u Lancashire. Oko 1788. godine Lancashire je brojao više od 40 predionica od kojih su sve bile podignute u blizini obala rijeka i poslovnih luka.¹⁶ Važnost obnovljive hidrauličke energije i njezina moguća implementacija s novim tehnologijama dodatno je ispreplela pitanje industrijalizacije i prirodnog okoliša. Dok su prijašnja ispreplitanja bila praktične naravi, novootkrivena energija koja se mogla pokoriti postala je ciljem tehnološkog napretka. I sam „otac industrijalizacije“, James Watt, isticao je kako se novim tehnološkim dostignućima treba

¹¹ Maurois, *Povijest engleske politike*, 485.

¹² Mladen Črnjar, *Ekonomija i zaštita okoliša* (Zagreb: Školska knjiga, 1997), 74.

¹³ Isto, 78.

¹⁴ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 142.

¹⁵ Isto, 150-151.

¹⁶ Isto, 359.

otkriti i nadvladati slabu stranu prirode.¹⁷ Tehnološki napredak prema njegovim istomišljenicima nije ležao u teorijskoj znanosti, već u empirijskim pokusima izumitelja.¹⁸ Vojvoda od Bridgewater sa samoukim inženjerom Jamesom Brindleyem prvi je sagradio kanal dug 17 kilometara koji je povezivao njegove rudnike ugljena u Worsleyju u Lancashireu s periferijom Manchestera nastavljajući se na tokove postojećih rijeka. Unatoč niskom vodostaju nekih rijeka, važnost mogućnosti transporta prevagnula je u korist kopanja, prema Tocquevilleu, „smrdljivih kanala iz kojih izvire čisto zlato“.¹⁹

1.2.1. Kada nastaje ekološki problem?

Kako su se mijenjale ljudske potrebe, mijenjaju se i one prirodno-okolišne. Nagle industrijsko-ekonomske promjene ubrzale su ekološke probleme, posebice pri iskorištavanju rudnih i energetske resursa. Treba, dakako, istaknuti kako svaka promjena u ekološkom sustavu nije nužno i ekološki problem. Ekološki problem definiran je kao promjena u fizičkom i društvenom okruženju nastala i izazvana ljudskom aktivnošću.²⁰ Upravo rudna industrija tijekom prve industrijske revolucije predstavlja jedan od prvih primjera ekološkog problema s jasnim posljedicama na zdravlje i prirodni okoliš. Društvo potreseno revolucionarnim zbivanjima dugog 19. stoljeća neće još biti u potpunosti svjesno činjenice kako je nova teška industrija nužni, ali štetni, dio proizvodnog i potrošačkog ciklusa. Tek izbornih prava i glasova, moderna društva radije će se okrenuti pozitivnim aspektima industrijalizacije zanemarujući jasne i vidljive posljedice. Također, novonastali poslodavci i industrijski magnati trčat će za zaradom, a posljedice na okoliš stavit će u drugi plan. Uzorci ponašanja prvih industrijalaca, baš kao i onih suvremenih, ostali su jednako motivirani maksimalnim mogućim profitom naspram moralnih ili zakonskih direktiva koje upozoravaju na štetne učinke.²¹

1.3. Demografske promjene

U *Filozofiji proizvodnje* Andrew Ure naziva automatizaciju tvorničkog sistema „velikim pomoćnikom civiliziranja cijele zemaljske kugle“ i ističe kako je „savršena manufaktura ona u kojoj se ništa ne radi ručno“.²² I dok se s jedne strane industrijska revolucija

¹⁷ Ian G. Simmons, *Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.), 111.

¹⁸ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 189.

¹⁹ Isto, 208.

²⁰ Črnjar, *Ekonomika i politika zaštite okoliša*, 24.

²¹ Isto, 27.

²² Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 190-191.

može promatrati kroz prizmu ekološke zagađenosti i štetnog utjecaja na zdravlje, s druge strane treba uzeti u obzir kako je direktnom zamjenom ljudske snage onom strojnom mnoštvo građana ostajalo bez posla. Od 800 000 radnika koji su početkom 19. stoljeća radili u manufakturnim postrojenjima, ostalo ih je svega 200 000 do sredine stoljeća. Samim time industrijalizacija je izazvala još jednu negativnu posljedicu na čovječanstvo – glad i nestašicu.²³ Iako je plan industrijske revolucije bio olakšati dostupnost proizvoda napaćenom narodu, nesposobnost prilagodbe novim uvjetima poslovanja i novim tehnologijama polučile su suprotan rezultat. Statistički pak, dohodak po glavi obitelji 1700. godine iznosio je 8-9 funti godišnje. Ta će brojka rasti na 12-13 funti 1715., 22 funte 1800. te se do 1860. udvostručiti na 44 funte.²⁴

Ludistički pokret²⁵ bio je konačan oblik vapaja naroda nespremnog prilagodbi na novi način života i rada. Izravnim djelovanjem Britanski je parlament 1769. godine proglasio zakon kojim se oštećivanje strojeva kažnjava smaknućem.²⁶ Ovakve reakcije nije teško povezati sa psihološkim i biološkim istraživanjima koja svoje korijene dobivaju upravo u 19. stoljeću. Primjerice, Charles Darwin nije morao inspiraciju za tezu opstanka najpodobnijih tražiti u drugim vrstama, već ju je imao u svojoj. Društvenu ideološku transformaciju pratio je početak ogromne tehnološke revolucije koja nije uspješno zadobila sve građane na svoju stranu u vremenu jedne generacije. Gubitak osjećaja duhovne povezanosti s prirodom uvelike je uzrokovan idejama nastalima tijekom Francuske revolucije. Ona je promovirala mišljenje o prirodi kao skupu resursa koji su na raspolaganju ljudima za njihovu dobrobit. Ovakva koncepcija nastala je i pod utjecajem imperijalizma kako bi se opravdalo pokoravanje tuđih tradicija i tradicionalnih načina upravljanja prirodnim resursima.²⁷ Općenito, uništavanjem starog poretka koji također svoj korijen vuče iz religioznosti i duhovnosti nastaje nova faza orijentirana na čovjeka i njegov osobni interes. Nestaju božanske konotacije prirode i njezinih dobara, koje su potpuno pokorene novim bogovima tehnologije. U borbi protiv opresivnih režima i prirodnih ograničenja čovječanstvo doživljava mentalnu zbrku jer odjednom nastoji

²³ Moraze et al., *Devetnaesto stoljeće*, 359.

²⁴ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 191.

²⁵ Ludistički pokret ili ludizam aktivno je djelovao od polovice 18. stoljeća i u prvim desetljećima 19. stoljeća kao spontani otpor grupacija engleskih radnika koji su se na početku industrijske revolucije suprotstavljali uvođenju strojeva. Etimologija imena veže se uz Neda Ludda koji je navodno prvi uništio jedan razboj za izradu čarapa. Uvođenje strojeva značilo je za radnike gubitak radnog mjesta. Prvi zakon kojim se kažnjavalo ludističko djelovanje donesen je 1769. godine (više u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, „luditi“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37398>).

²⁶ Moraze et al., *Devetnaesto stoljeće*, 359.

²⁷ Robert Delort, François Walter, *Povijest europskog okoliša* (Zagreb: Barbat, 2002), 59.

primijeniti principe slobode na što više aspekata života. Velika preobrazba slobodnog tržišta koje više ne regulira država bila je dvosjekli mač, ali i trijumf 19. stoljeća.²⁸

1.4. Bolesti

Industrijski gradovi, čiji je broj stanovnika naglo porastao, pogođeni su bolestima koje su uzrokovali loši zdravstveni, stambeni i radni uvjeti. Ipak, činilo se kako će se takve bolesti zadržati u rangu endemije u slumovima²⁹ s najgorim životnim uvjetima. Kolera i tuberkuloza ponajviše su uzrokovane lošim smještajem, načinom života i nepostojanjem sanitarnog sustava. Tifus, kao još jedna od najraširenijih bolesti, dobivala se zarazom ušima.³⁰ Ove bolesti samo su pogoršane većom koncentracijom ljudi na jednom području, zbog čega su se lako širile i postajale epidemijama. Kolera se prvi puta pojavila u Britaniji 1831. godine na brodu iz Indije te je podsjećala na početke širenja Crne smrti. Ova bakterijska infekcija uzrokovana je zagađenom vodom i hranom te se zbog toga lako širila u industrijskim gradovima. Simptomi kolere su povraćanje i dijareja, a smrt može nastupiti nakon nekoliko sati. Polemiziralo se oko porijekla i razloga ove bolesti pa su tako neki mislili da je uzrok otrovni zrak, pijanstvo ili moralna izopačenost. Druga epidemija pogodila je Britaniju 1848. godine u pravom smislu te riječi, a treća 1854. godine s 20 000 stradalih.³¹ Tifus se također širio kroz bakterije u zagađenoj vodi i hrani i pogoršan je lošim higijenskim te sanitetskim uvjetima. Nije bio toliko smrtonosan te je najviše života odnosio među najsiromašnijim stanovništvom. Epidemije su izbijale od 1830-ih, a 1884. godine laboratorijski je izolirana bakterija kolere. Razumijevanje ovog nevidljivog neprijatelja gotovo je istrijebilo bolest. Odjeća i posteljina zaraženih pokojnika spaljivala se, a poboljšana higijena i dostupnost čiste vode sprečavala je daljnje širenje.³²

1.4.1. Nove industrijske bolesti

Nasuprot konvencionalnijih bolesti koje su postojale stoljećima, „dugo 19. stoljeće“ karakterizira pojava novih industrijskih bolesti. Određena industrijska zanimanja pokazala su se štetnijima za zdravlje. Primjerice, rudari i radnici u kamenolomu često su umirali od bolesti

²⁸ Delort, Walter, *Povijest europskog okoliša*, 61.

²⁹ Slumovi (eng. *slums*) naziv su za gusto naseljene dijelove grada gdje su u nesigurno i nekvalitetno sagrađenim kućama i zgradama živjeli najniži slojevi britanskog društva. Naziv je skovan od britanskog kvartovskog slenga East Enda u Londonu i izvorno je značio „soba“. Stanovnici slumova često su oboljevali zbog loših higijenskih uvjeta. Nosili su stigmu lijenih, siromašnih, pijanica i kradljivaca (više u: Judith Flanders, „Slums“, British Library, 2014, <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/slums>).

³⁰ „Causes of illness and disease“, Bitesize BBC, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z2d68mn/revision/4>.

³¹ Isto.

³² Isto.

pluća i dišnih puteva.³³ Silikoza je najstarija poznata profesionalna bolest, koja nastaje udisanjem slobodnih kristala silicija iz silikogene prašine. Pri udisanju malih čestica stvara se nodularna fibroza pluća. Pogađala je još i minere, kamenoklesare, pjeskare, brusачe dragulja, lončare i slična zanimanja koja buše i razbijaju stijene ili koriste abrazivna sredstva.³⁴ Pneumokonioza rudara u ugljenokopima nastajala je udisanjem ugljene prašine čije je nakupljanje u plućima dovelo do aglomeracije makrofaga punih čestica prašine oko bronhiola. Stvorile bi se tako ugljene pjege koje uzrokuju bronhiolarni emfizem. Poput silikoze, pneumokonioza nije izazivala simptome, ali kada bi znatno uznapredovala, oštećivala bi plućne funkcije.³⁵ Radnici u rudnicima bakra u SwansEAU obolijevali su primjerice od tuberkuloze i bronhitisa jer su bili uvjereni kako ispušni plinovi bakra nisu opasni. Neuki radnici i opasni radni uvjeti bili su katastrofalna kombinacija.³⁶ U Sheffieldu Friedrich Engels bilježi malo bolje uvjete rada u tvornicama, no radnici su svejedno prikovani uz iste strojeve s istim pokretima, neprestanim pritiskivanjem oruđa na grudi. Takav pokret, posebice pri turpijanju, sprečavao je opći razvitak tijela i rezultirao bolovima u probavnim organima i tuberkulozom; kod sjećanja kostiju za korice noževa, radnici su obolijevali od glavobolje, žutice, a kod djevojaka (mnoge se bave ovim poslom) javljala se anemija.³⁷ Prema svjedočanstvu liječnika iz Sheffielda, brusачi žive jedva do trideset i pete godine života (ako rade na vlažnom kamenu, najviše do četrdeset i pete). Brusачka astma pogađala je tinejdžere od četrnaeste godine te oni ostatak života rade u bolovima, naporima pri penjanju, uz teškoće disanja, prljavo-žutu boju lica i pritisak u prsima. Radeći stalno okruženi prašinom, kroz nekoliko godina bolest kulminira kroz iskašljavanje, pljuvanje krvi, nemogućnost ležanja i spavanja te u konačnici završava smrtonosnom plućnom tuberkulozom.³⁸

Oxfordski povjesničar Frederick York Powell izjavio je 1901. godine da „[n]ikada, ni zbog jedne epidemije, gladi ili rata engleski narod nije doživio takav smrtni udarac svojoj vitalnosti kao kad je uspostavljen industrijski sistem bez prave zaštite“.³⁹ Opasnosti s kojima su se industrijski radnici svakodnevno suočavali počinjale su buđenjem u prljavoj odjeći i

³³ „Causes of illness and disease“, Bitesize BBC, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z2d68mn/revision/4>.

³⁴ „Silikoza“, MSD priručnik, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-prirucnik/pulmologija/plucne-bolesti-izazvane-vanjskim-faktorima/silikoza>.

³⁵ „Pneumokonioza rudara u rudnicima ugljena“, MSD priručnik, pristup ostvaren 23. 05. 2022., <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-prirucnik/pulmologija/plucne-bolesti-izazvane-vanjskim-faktorima/pneumokonioza-rudara-u-rudnicima-ugljena>.

³⁶ „Causes of illness and disease“, Bitesize BBC, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z2d68mn/revision/4>.

³⁷ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 221-222.

³⁸ Isto, 222.

³⁹ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 187.

posteljini u trajavoj kućici bez prozora, čiste vode ili toaleta. Dane su provodili u zagušujućim tunelima, a noći među vlažnim i pljesnivim zidovima. Povrh svega, nisu si mogli priuštiti svježnu hranu.⁴⁰ Sjajni, obećavajući život u gradu imao je mračnu, boležljivu stranu koja se izostavljala u pričama. Crni dim postao je glavno obilježje života u industrijskim gradovima. Štetne emisije pogona na ugljen udvostručile su se u rekordnom vremenu te direktno povećale mortalitet žitelja grada, čime usporedne stope smrtnosti na selu i u gradu sve više odskaču. Ulice su bile obojene talogom štetnog dima kao i pluća stanovnika, a posebno kritične bile su skupine male djece. Istraživanja poput onih B. E. Bray i T. J. Hatton pokazala su čak poveznicu između fizičke građe muškaraca i onečišćenja zraka. Naime, prosječna visina dvadesetogodišnjih muškaraca dobivena na temelju podatka vojnog cenzusa iz 1901. godine bila je 167,6 cm. Krajem 20. stoljeća prosječna visina narasla je za čak 7 cm.⁴¹ Upravo je samo ljudsko tijelo najbolji pokazatelj štetnih utjecaja drugog željeznog doba koji su se mogli prevladati regulacijama tvorničkih emisija, povrh raznovrsnije prehrane i boljih radnih i životnih uvjeta.

⁴⁰ „Causes of illness and disease“, Bitesize BBC, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z2d68mn/revision/4>.

⁴¹ Timothy Hatton, „Quantifying the impact of smoke pollution on health in the 19th century“ (2017), pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://voxeu.org/article/smoke-pollution-and-health-19th-century>.

2. Književnost u službi povijesnog izvora

Inspiriranost povijesnim događajima i osobama konstantni je motiv književnosti i književnika svih vremenskih perioda. Ono što razdvaja književnost od titule nepristranog primarnog izvora jest subjektivna interpretacija autora koji određuje mjeru utjecaja stvarnih aktualnih ili prošlih događanja na radnju. Nadalje, u povijesnoj se znanosti primarne izvore proučava u kontekstu vremena, političkih, društvenih i drugih okolnosti te afiniteta autora. Proučavanje sekundarnih povijesnih izvora, kakvim se može smatrati književnost, posebice povijesnog žanra, ističe nužnost razlučivanja između fikcije i provjerljivih informacija, odnosno radnje inspirirane stvarnim događanjima i kreativnih interpretacija i pretpostavki na kojima su građeni likovi, mjesta i vremena radnje.

U antičko doba historiografija je prema Tukididu i Titu Liviju zamišljena kao pripovijest o nezaboravnim događajima. Polibije i Plutarh tvrdili su da je primarni cilj historiografije poučavanje u okvirima vojne i političke sfere. Od srednjeg vijeka do 18. stoljeća historiografija je uglavnom bila kronološki sažetak života papa i kraljeva. Od 18. stoljeća historiografija se počela oblikovati na širim temeljima društvenih studija. Montesquieu i Voltaire bili su istinski zainteresirani za procjenu povijesnog razdoblja u vidu industrije, društvenih običaja, umjetnosti i znanosti. Romantičarski pokret u književnosti u 19. stoljeću donio je najveći preokret u historiografskom pisanju. Još uvijek smatrano granom književnosti, bilježenje događaja još više je naglasilo važnost interesa i sposobnosti književnog umijeća.⁴²

Pitanje o definiciji historiografije kao narativnog poznavanja, razumijevanja, objašnjavanja i rekonstrukcije prošlosti, središnja je rasprava filozofije povijesti od 1960-ih godina. Rasplitanjem te rasprave historiografija je doživjela lingvistički zaokret inspiriran strukturalističkim i poststrukturalističkim idejama, što je dovelo do pojave takozvane postmodernističke historiografije, iznimno aktivne od 1980-ih. Književni znanstvenici i romanopisci promijenili su način razmišljanja o prošlosti, provocirajući povijesni obrat očit u novom historicizmu i nastanku historiografske metafikcije.⁴³ Šezdesetih godina javlja se trend osvještavanja uloge marginaliziranih skupina u društvenoj povijesti pod utjecajem poststrukturalističke i postkolonijalističke kritike institucionalne moći. Nasuprot dominantnoj historiografiji, pozornost se usmjerava na povijest žena, rodnu povijest, etničku povijest i

⁴² Alastair MacDonald Taylor, „The Historical Novel: As a Source in History“, *The Sewanee Review* 46 (1938), br. 4: 461, pristup ostvaren 26. 05. 2022., <https://www.jstor.org/stable/27535485>.

⁴³ Alan Robinson, *Narrating the Past: Historiography, Memory and the Contemporary Novel* (London: Palgrave Macmillan, 2011), 3.

postkolonijalnu povijest. Kako se sadržaj historiografskih istraživanja proširivao, tako je i njihov konceptualni temelj bivao transformiran poststrukturalističkim teorijama što su 1980-ih dovele do rekonstruiranja društvene povijesti i povijesti kulture na temelju legitimnih stajališta određenih društvenih skupina.⁴⁴

James Harvey Robinson, američki povjesničar i osnivač „Nove povijesti“ (eng. *New History*), disciplinarnog pristupa koji suvremene probleme interpretira pomoću povijesnih događaja, tvrdi kako je 20. stoljeće svjedočilo važnom povijesnom „otkriću“ - pronalasku primarnih i sekundarnih izvornih materijala. Na njima se trebao graditi logičan temelj za izgradnju znanstvenog načina povijesne kritike. Ipak, nastupila je dilema može li se povijest još uvijek tretirati kao umjetnost (više ili manje zbirka znanja i kulture) ili ju se sada može zauvijek staviti u domenu znanosti.⁴⁵ Robinson za primjer uzima Magnu Cartu i njezino tumačenje. Naizgled, Magna Carta obećava progresivna jamstva slobode, a s druge strane, može se tumačiti u svjetlu motiva koji su doveli do potpisivanja. Da bi se stekla prava perspektiva društvenih vrijednosti koje su ispod temelja pukih činjeničnih aspekata povijesnog narativa, Robinson smatra kako je potrebno uzeti u obzir književnosti promatranog razdoblja. No, povjesničari, uvjetovani tradicionalnim znanstvenim stavom, u pravilu izbjegavaju njezino korištenje.⁴⁶

Povjesničar i profesor Allan H. Pasco govori o korištenju književnosti u službi povijesnog izvora kao standardnoj praksi. Povjesničari i teoretičari književnosti i kulture poput Luciena Febvrea, Roberta Darntona, Terryja Castlea, Felicity Nussbaum, Deidre Lynch, Terryja Eagletona, Lynn Hunt, Susan Dunn, Mary Louise Roberts i Brucea Robbinsa redovito se pozivaju na romane, pjesme i drame kao ilustracije i izvore. I dok jedna strana smatra, prema filozofiji Platona, da umjetnost ne može biti istinita, književnost svakako pruža uvid u niše svakodnevnog života. Povijest kraja 18. stoljeća zbog manjka sačuvanih pisama, dnevnika i matičnih knjiga, pogurala je povjesničare u smjer manje korištenih izvora poput zapisa izdavača i knjižara, popularnih knjiga i pornografije kako bi dobili uvid u predrasude, stavove, mišljenja i osjećaje suvremenika (*mentalités*).⁴⁷ Ne treba očekivati da će književnost biti zrcalna slika, mimeza, objektivne stvarnosti, ali upravo zato može biti korisna povjesničaru koji na kritički način uspoređuje sadržaje različitih izvora.⁴⁸

⁴⁴ Robinson, *Narrating the Past*, 6.

⁴⁵ Taylor, „The Historical Novel: As a Source in History“, 459.

⁴⁶ Isto, 460.

⁴⁷ Allan H. Pasco, „Literature as Historical Archive“, *New Literary History* 35 (2004), br. 3: 373, pristup ostvaren 26. 05. 2022., <http://www.jstor.org/stable/20057844>.

⁴⁸ Isto, 374.

Lucien Febvre i njegovi suradnici tvrdili su da je adekvatno razmatranje nekog razdoblja nemoguće bez uvažavanja osjećaja ljudi o malim i velikim događajima. U tu svrhu Febvre je predložio povijest koja uključuje proučavanje umjetnosti uz kritičke mjere opreza. Njegov *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais* pokušava opisati čitavo razdoblje na temelju Rabelaisovih spisa. Dok Febvreovo učenje, intuicija i zdravi razum čine njegov rad vrlo uvjerljivim, treba istaknuti moguće nedostatke njegova glavnog izvora, kroz koji se najviše orijentira na elitu koja nije imala mnogo veze s kulturom svakodnevice.⁴⁹

Jacques Le Goff predvidio je da će književnost postati masovni medij te ju potvrdio kao matricu kojom se može providjeti u način razmišljanja društva. Sposobnost književnosti da postane popularna proizašla je iz učinkovitosti privlačenja masovne publike. Ako se kreativno djelo prodalo, to je bio znak da odgovara željama i potrebama ljudi koji su ga kupili.⁵⁰

Primarna zadaća književnog pisanja „dugog 19. stoljeća“ nije eskapizam u imaginarne svjetove. Veliki romantičari, realisti i modernisti (od Flauberta, Baudelairea, Dickensa i Shelleyja, Prousta, Joycea, Woolf, Pounda, Eliota do Steina i tako dalje) bili su zainteresirani za predstavljanje stvarnoga svijeta na jednak način kao i moderni povjesničari. Za razliku od povjesničara, shvatili su da je sam jezik, način izričaja, dio stvarnog svijeta i da mora biti uključen među elemente toga svijeta, a ne biti tretiran kao puki instrument. Ovom spoznajom modernizam je stvorio novu koncepciju gdje se ne samo književnost, već i transparentni povijesni dokumenti mogu ponovno iščitavati imajući na umu kontekstualnost i intertekstualnost.⁵¹

Ključan za period industrijskih revolucija jest upravo povijesni, točnije, industrijski roman (eng. *industrial novel*) koji se orijentira na negativne društvene, političke i ekonomske efekte industrijalizacije i urbanizacije kako bi osvijestio o polarizaciji društva na bogate i siromašne, odnosno iskorištavače i iskorištene. Imajući na umu da će ovakav žanr rezonirati među srednjom klasom, autori poput Charlotte Brontë, Charlesa Dickensa i Elizabeth Gaskell neumorno su crpili inspiraciju iz stvarnih događaja i životnih priča koje su susretali na svojim putovanjima sredinom 19. stoljeća. Kako tematika ovih autora nadilazi čisto opisivanje, već zalazi i u aktivizam, industrijski roman dobiva pod-žanrove *romana socijalnog problema* (eng. *social-problem novel*) i *romana o stanju u Engleskoj* (eng. *the condition of England novel*).⁵²

⁴⁹ Pasco, „Literature as Historical Archive“, 377.

⁵⁰ Isto, 380.

⁵¹ Hayden White, „Historical Discourse and Literary Writing“, u: *Tropes for the Past: Hayden White and the History / Literature Debate*, ur. Kuisma Korhonen (Amsterdam: Rodopi, 2006), 25-26.

⁵² Mehmet Akif Balkaya, *The Industrial Novels: Charlotte Brontë's Shirley, Charles Dickens' Hard Times and Elizabeth Gaskell's North and South* (Cambridge Scholars Publishing, 2015), pristup ostvaren 19. 05. 2022. <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-8218-7-sample.pdf>, 1.

Posebnost viktorijanskog perioda činila je kultura širenja i razmjene informacija. Fizička, opipljiva revolucija strojeva, gradova, željeznica, tvornica, parnog stroja, pratila je još veću transformaciju poimanja i ponašanja. Spolne uloge, nacionalizam, klasa, religija, imovina i biologija otvoreni su propitivanju. S jedne strane na apstraktnoj razini, Mill, Carlyle, Ruskin, Morris i Pater promatraju ovu promjenu u vidu političke, moralne i estetske implikacije. S druge strane, Gaskell, Dickens, Disraeli, Kingsley, Frances (Fanny) Trollope i Edwin Chadwick proučavaju izravne i čvrste primjere promjene kroz svakodnevicu različitih slojeva i članova društva. Porast pismenosti prati popularnost romana kao izvora informacija ključnih za period industrijalizacije.⁵³ U periodu od 1832. do 1867. gotovo je nemoguće razdvojiti utjecaj industrijalizacije i romana koji su međusobno stvarali načine kako utjecati, kontrolirati i razumjeti promjene. Marginalizirane skupine postale su centar interesa i simboli društvenih reformatora i aktivista. Siromasi, kriminalci i bolesnici glavni su likovi većine priča jer privlače najviše čitatelja (primjerice Fagin, Sikes i Nancy u *Oliveru Twistu*).⁵⁴ „The Great Unwashed“ kako su pogrdno nazivali radničku klasu, pogurani su iz vidokruga srednjeg i viših slojeva. Živeći u skućenim prostorima predstavljali su glavnu prijetnju stabilnosti tradicionalnoga britanskog života. Potencijal da šire svoju fizičku i moralnu „zarazu“ marginalizirao ih je te stavio na popis nepoželjnika, to jest državnih neprijatelja.⁵⁵ Ipak, romane najviše čita srednja klasa, za koju se književnici nadaju da će se prikloniti radnicima, u nadi da se umanju stroga polarizacija društva. Takva namjera jasna je u djelu Frances Trollope *Michael Armstrong, the Factory Boy* iz 1840. godine u kojemu Trollope piše ciljano za neosviješteni srednji sloj koji je zainteresiran saznati o mukama siromašnih.⁵⁶ Kako i kaže u predgovoru, ona nastoji „izvesti na svjetlo i postaviti pred oči Engleza ogromnu nepravdu i patnju kojima su izložene tisuće maloljetnih radnika dok se muče u monstruoznim predionicama“.⁵⁷ *Teška vremena* važan su doprinos fikciji industrijalizacije, a Dickens kao autor nudi važan prozor u svijet industrijske kulture. Čak i kroz povijesne romane kao *Barnaby Rudge* (1841.) i *A Tale of Two Cities* (1859.) Dickens implicitno komentira političke nemire povezane s industrijalizacijom⁵⁸ i daje značajnu ulogu motivu željeznica, birokracije, klase i filantropije kojima definira industrijsku kulturu.⁵⁹

⁵³ Joseph W. Childers, „Industrial culture and the Victorian novel“, u: *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*, ur. Deirdre David (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 77.

⁵⁴ Isto, 78.

⁵⁵ Isto, 78-79.

⁵⁶ Isto, 79.

⁵⁷ „... to drag into the light of day, and place before the eyes of Englishmen, the hideous mass of injustice and suffering to which thousands of infant labourers are subjected, who toil in our monster spinning-mills“. U: Childers, „Industrial culture and the Victorian novel“, str. 79.

⁵⁸ Childers, „Industrial culture and the Victorian novel“, 89.

⁵⁹ Isto, 90-91.

George Eliot na sličan način pristupa konceptu dijeljenog društvenog iskustva. Različitosti percepcija među društvenim slojevima Eliot prikazuje kroz lik Felixa Holta u „Address to Working Men, by Felix Holt“ na primjeru u kojemu opisuje kako postoje stvari koje radnici žele, ali i stvari za koje ni ne pomišljaju da bi ih mogli željeti.⁶⁰

Neograničeni formalnim državnim zakonima i znanstvenom metodikom, književnici popunjavaju domenu mogućeg i zamislivog. Francuski filozof Michel de Certeau, čiji znanstveni rad odlikuje interdisciplinarnost, pretpostavlja kako represija različitog u povijesti dovodi do stvaranja *simulacruma*, odnosno romana (priče koju povijest odbija).⁶¹ Dok povjesničar pod okriljem istine može samo nesigurno pretpostavljati nečije motive i okolnosti, književnik kroz fikciju pruža realnu mogućnost, hipotezu koja, kako navodi de Certeau, nedostaje povijesti kako bi postala moderna znanost. Primjerice, Virginia Woolf u djelu *Mrs. Dalloway* iznosi hipotezu o motivima i okolnostima djelovanja gospođe u Londonu tijekom jednog dana u kojemu organizira večernje primanje za svoga muža. London u kojemu se nalazi njezina heroina potpuno je prepoznatljiv suvremenicima 1920-ih godina. Virginia Woolf ovim je romanom pokrenula žanr ispovijesti (*testimonio*) koji će kasnije koristiti i Primo Levi u *Se questo è un uomo* u kojemu opisuje preživljavanje logora u Auschwitzu.⁶² Svi oni svoje likove tumače kroz provjerljive istine, no njihove priče tumače neograničeni znanstvenom metodom, kroz stilska sredstva, sheme, karakterizacije, personifikacije kojima ostvaruju umjetničku transcendenciju.⁶³ Leopold von Ranke izopćio je povijesni roman iz domene povijesne znanosti, već pojavom prvih povijesnih romana Sir Waltera Scotta. Unatoč oštroj reakciji kojom je obznanio strogu podjelu povijesti i fikcije, Ranke i nasljednici krenuli su putem narativne povijesti koja inspiraciju vuče upravo iz mitova, basni, epskih pjesama, romanci, romana i drama. Svaka pak fikcija (podatak koji je nemoguće garantirati), još uvijek je bila neprihvatljiva.⁶⁴

2.1. Interdisciplinarni pristup *Teškim vremenima* Charlesa Dickensa

Interdisciplinarni pristup kojim se u ovom radu pristupa djelu *Teška vremena* Charlesa Dickensa polazi od principa sličnih studiji slučaja temeljenoj na kvalitativnom istraživanju. Ono u svojoj paradigmi polazi od toga da su društvene činjenice društveni konstrukt te da ih

⁶⁰ Childers, „Industrial culture and the Victorian novel“, 92.

⁶¹ Hayden White, „Introduction: Historical Fiction, Fictional History, and Historical Reality“, *Rethinking History. The Journal of Theory and Practice* 9 (2005), br. 2/3: 147.

⁶² Isto, 148.

⁶³ Isto, 149.

⁶⁴ Isto, 150.

se može razumjeti kroz interpretacije ljudi koji s njima imaju iskustva. Ovakav pristup nema namjeru proučavati opće pojave, već određene fenomene, u ovom slučaju gradski život u prvoj industrijskoj revoluciji. Istraživač, u ovom slučaju Dickens, cilja opisati društvene fenomene tako temeljito da postaju odraz realnog svijeta ili društvene stvarnosti. Kvantitativne metode uvelike su zasjenile ovakve pristupe oslanjajući se radije na statističke generalizacije. Ipak, ako je metodički uspješno primijenjena, studija slučaja može dovesti do razumijevanja društvene pojave ili situacije koju je također moguće empirijski istražiti.⁶⁵

Danski povjesničar Kristian Hvidt osvrće se u znanstvenom članku „Fact and Fiction: A Case for the Complementary Study of History and Literature“ na preferenciju povjesničara da svoju metodologiju grade na kvantitativnim metodama po uzoru na prirodne, odnosno egzaktno znanosti. Dok računalne tehnike primijenjene u analizi statistički obradivih podataka jesu pouzdane, provjerljive i cijenjene, one ne mogu obuhvatiti sve sfere proučavanja povijesti ljudskog djelovanja.⁶⁶ Povjesničar je ograničen na fragmentarne izvještaje nesavršenih svjedoka o kojima izvještava ograničen vlastitim umom, subjektivnošću i svjetovnim nazorima.⁶⁷ Kritizirajući Hvidtov stav o nužnosti nepogrešivosti povijesti, Dorothy Burton Skårdal smatra da je povijest i društvena znanost i umjetnost, koja nesavršeno tumači ljudsko djelovanje kroz svijest povjesničara koji koristi riječi poput književnika, ali koji je vezan za izvorne materijale metodama koje se približavaju znanstvenima pri ocjenjivanju dokaza i građenju i testiranju hipoteza kako bi se došlo do logičkog zaključka.⁶⁸

Norveški povjesničar Edvard Bull definirao je šest pravila za svoje studente i sve čitatelje koji će proučavati književnost kao povijesni izvor. Prvo pravilo nalaže da nema izravne veze između književne kvalitete djela i njegove korisnosti kao povijesnog izvora. Drugo pravilo ističe da se u autobiografskim romanima opisi okoline mogu vrednovati na isti način kao i memoari. Treće pravilo govori o glavnim likovima koji nose radnju, izražavaju autorove ideje i slično. Bull ističe da su oni često slobodnije stvoreni od podređenih likova, koji funkcioniraju kako bi napravili okruženje koje će izgledati vjerodostojno za čitatelje. Četvrto pravilo se odnosi na središnji motiv ili glavnu radnju koja je s književnog stajališta često udaljenija od stvarnosti i sporednih motiva ili tema. Peto pravilo govori da je pojedinačno književno djelo samo jedno izvješće i da kao takvo ne može dati izvjesno informacije o bilo

⁶⁵ Marija Brajdić Vuković, et al., *Kvalitativna studija slučaja: od ideje do realizacije* (Rijeka, 2021), pristup ostvaren 16. 05. 2022., <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A3002/datastream/FILE0/view>, 10.

⁶⁶ Dorothy Burton Skårdal, „Hard“ Facts and “Soft“ Sources: Literature as Historical Source Material?“, *American Studies in Scandinavia* 16 (1984), br. 2: 72, pristup ostvaren 26. 05. 2022., <https://doi.org/10.22439/asca.v16i2.2728>.

⁶⁷ Isto, 73.

⁶⁸ Isto, 74.

čemu. Šesto pravilo opisuje pisca kao netipičnu osobu; što je njegovo porijeklo više umjetničko, to je on netipičniji.⁶⁹

Kroz sljedećih nekoliko potpoglavlja, radnji romana neće biti pristupljeno samo pukim nabrojanjem podataka iz citata, već cjelovitom interpretacijom zadanog vremenskog perioda kao fenomena. Interdisciplinarni pristup ostvarit će se ne samo komparacijom konvencionalnih povijesnih izvora o zadanom vremenskom periodu sa radnjom romana, već i prema načelima analize književnosti koja u obzir uzima utjecaj autorova života i vrstu djela. Autorovi nazori uvelike upućuju na to kako promatrati sadržaje te gdje treba paziti na zamku subjektivnosti. Vrsta djela, u ovom slučaju *povijesni industrijski roman*, potvrđuje inspiriranost aktualnim zbivanjima viktorijanskog doba i prve industrijske revolucije. Kroz pod-žanr *romana o stanju u Engleskoj*, Dickens pomno oblikuje svoje priče znajući da će prvi kritičar biti njegovi suvremenici, čitatelji. S druge strane, empirijska potvrda sadržaja djela može biti ustvrđena povijesnim pregledima, primarnim izvorima te biografskim izvorima o Dickensu koji potvrđuju Dickensovu prisutnost na nekima od stvarnih lokacija koje su inspiracija radnje.

2.2. O Charlesu Dickensu i *Teškim vremenima*

Charles John Huffham Dickens rođen je 1812. godine u Portsmouthu u Engleskoj. Njegova obitelj, koja je pripadala srednjoj klasi proživjela je turbulentna vremena kada je Charlesov otac, John Dickens, uhićen zbog neplaćenih dugova. Mjesec dana proveo je u zatvoru uz pratnju svoje žene Elizabeth i djece, kako je bio običaj u viktorijansko doba. Nakon što je oporučno dobio izdašnu svotu od 450 funti od svoje majke, John je pušten iz zatvora. Charles je kao vrlo mlad radio u tvornici koja je proizvodila sjajilo za cipele (eng. *blacking warehouse*). S petnaest godina odustao je od daljnjeg obrazovanja te se zaposlio kao službenik u odvjetničkom uredu. Kasnije svoj interes usmjerava na novinarstvo i izvještavanje, te u tome pronalazi svoj životni poziv. U dvadeset i četvrtoj godini Dickens se oženio s Catherine Hogarth, s kojom u braku provodi dvadeset i dvije godine. Brak završava rastavom zbog afere Dickensa s mladom glumicom Ellen Ternan. Dickens umire 1870. godine u pedeset i osmoj godini života, a konačno počivalište pronašao je u *Poet's Corneru* u Westminsterskoj opatiji.⁷⁰

Dickens je za života svjedočio rapidnom procesu industrijalizacije i urbanizacije viktorijanske Engleske. Vrlo brzo shvatio je kako postoji potreba izvještavanja o nedostacima industrijske revolucije zbog kojih narod ispašta što u vidu radničkih prava, što obrazovanja, što

⁶⁹ Skårđal, „Hard“ Facts and “Soft“ Sources“, 77.

⁷⁰ Balkaya, *The Industrial Novels*, 43.

higijene i zdravlja. Mnoštvo siromašnih u slumovima, nepostojanje sanitarnog sustava, apsurdnost zakonodavstva i papirologije te štrebanje činjenica u školama guralo je narod u egzistencijalni ponor. Promjene u okolišu, izgled industrijskih gradova, porast broja stanovnika i tišina iskorištavanog naroda potaknuli su Dickensa da podari glas marginalnim skupinama viktorijskog društva.⁷¹ Njegova važnost leži u tome što je iz umjetničke perspektive prikazao danas provjerljive podatke, koje bi inače kao znanstvenik bilježio povjesničar. Simon Jenkins u *Kratkoj povijesti Engleske* ističe da Charles Dickens zastupa promjene i reforme onoga čega se još vlasti nisu niti dotakle. Svoj aktivizam u vidu socijalnog i radničkog pitanja demonstrirao je govorima na javnim okupljanjima te ulaganjem prihoda u izgradnju prihvatilišta za beskućnike.⁷²

Teška vremena, objavljena prvo kao serijal 1854. godine, a zatim iste godine i u tvrdim koricama, inspirirana su gradom Prestonom kod Lancashirea, kamo je Dickens doputovao proučavati štrajk industrijskih radnika i radničko pitanje.⁷³ Naziv Coketown definirat će Lewis Mumford, američki povjesničar i sociolog, kao igru riječi („Koksni grad“) na temelju popularnoga goriva industrijske revolucije.⁷⁴ *Teška vremena* razlikuju se od ostalih Dickensovih romana zbog toga što prikazuju sveobuhvatnu viziju suvremenog društva, a ne uobičajenu seriju scena, od kojih je svaka previše naglašena da bi imala ikakav značajniji odnos jedna s drugom ili s djelom u cjelini. Iako otvoreno kritizira tvornice i prateće probleme, Dickens u *Teškim vremenima* ne sugerira uništavanje tvornica, uspostavu nekoga drugog novog ekonomskog sustava pa čak ni donošenje novih zakona o tvornicama. On samo predlaže da se vlasnici tvornica pridržavaju postojećih zakona koji propisuju školovanje tvorničke djece, imenovanje inspektora koji će provjeravati njihov rad, ograđivanje opasnih strojeva kako bi se minimizirao broj stradalih radnika i smanjenje dima.⁷⁵

⁷¹ Balkaya, *The Industrial Novels*, 44.

⁷² Jenkins, *Kratka povijest Engleske*, 189.

⁷³ „When Charles Dickens visited Preston“, Lancashire Post, pristup ostvaren 23. 05. 2022., <https://www.lep.co.uk/news/when-charles-dickens-visited-preston-1127867>.

⁷⁴ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 196.

⁷⁵ Hatice Ozutku, Yasemin Tekinkaya, Tuba Vural, „Reflections of Industrial Revolution on Work Life in England and its Projections in Literature: An Analysis on Charles Dickens’s *Hard Times*“, *Business and Economics Research Journal* 9 (2018), br. 4: 842.

3. Analiza *Teških vremena* kao povijesnog izvora

3.1. Gradski okoliš

Među prvim mjestima radnje, Charles Dickens uvodi cirkus i njegove žitelje koji su marginalizirani kroz više generacija. Simbolički, na cirkuskoj margini i završavaju *Teška vremena* propadanjem moralnih vrijednosti likova. Cirkus se mogao smjestiti samo na „krajnjoj periferiji grada, što ne bijaše ni grad ni selo, a ipak je bilo i jedno i drugo u pokvarenom izdanju“⁷⁶. U vidu utjecaja na okoliš, Dickens opisuje kako je ledina gdje se nalazio cirkus prekrivena „učmalom travom i mjestimice [je] zasuta smećem i otpacima“.⁷⁷ Od početka 15. stoljeća ne samo Romi, već i glumci, akrobati i cirkuski izvođači prisiljeni su lutati bez pravog doma, ali ne kao beskućnici. Oni su u potrazi za privremenim rješenjima, dok sa sobom nose dom i obitelj.⁷⁸ Grade privremene nastambe i lako prenosive zaklone koji omogućuju mobilnost kojom pokušavaju izbjeći bijedu.⁷⁹ U okrilju tradicije nastavljaju životni stil koji se uporno odupire transformaciji društva. Ne razmišljaju o posljedicama koje ostavljaju na zemlji koju privremeno nastane, bilo u vidu istrošene livade ili zagađenog okoliša.

S gradske periferije Dickens čitatelje uvodi u srce industrijskih pogona gdje je svjetlost dana pojačana svjetlima unutar zidova. Kad „[k]iša stade padati, i zmijurine dima, progonjene kletom sudbinom svoga roda, stadoše se vući po zemlji“⁸⁰ priroda se sama pokušava vratiti izvornoj čistoći. Ipak, uporno šištanje odvodnih cijevi kotlova, gomilanje starog željeza u dvorištu za otpatke i humci „blistava uglja i pepela“ upućuju na nemoćnost prirode da povrati svoju nadmoć.⁸¹ Dickens u više navrata opisuje jednoličnost prolaznosti vremena u Coketownu gdje isto tako jednolično strojevi izvršavaju svoje zadaće. Uporno ističe masovnost u preradi sirovina i upotrebi goriva te utrošenu snagu koja kao jedini cilj ima zaraditi novac.⁸² Uistinu, proizvodnja ugljena udvostručena je u Engleskoj između 1750. i 1800. godine, a zatim još dvadeset puta uvećana tijekom 19. stoljeća. Obrada sirovog željeza narasla je četiri puta od 1740. do 1788. godine, a uvoz sirovog pamuka za pet puta od 1780. do 1800. (do kraja 19. stoljeća povećao se trideset puta).⁸³ Jedino čime se priroda mogla inatiti jest „sa svojim

⁷⁶ Charles Dickens, *Teška vremena*, prev. Zlatko Gorjan (Zagreb: Nakladno poduzeće „Glas rada“, 1951), 14.

⁷⁷ Isto, 15.

⁷⁸ Raffaella Sartri, *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, prev. Ana Badurina (Zagreb: IBIS grafika d.o.o., 2006), 15.

⁷⁹ Isto, 16.

⁸⁰ Dickens, *Teška vremena*, 73.

⁸¹ Isto, 73.

⁸² Isto, 93.

⁸³ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 188.

godišnjim dobima u tu pustoš dima i opeka, to je bilo jedina sila, koja se mogla oduprijeti strašnoj jednoličnosti te pustoši“. ⁸⁴ Problem rješavanja otpadaka bio je značajno veći problem u gradu nego li na selu. Jedini čisti gradovi u Europi mogli su se pronaći u Nizozemskoj, koja je prva popločila svoje ulice i tako riješila problem blata te čišćenja pločnika. ⁸⁵ London svoje ulice popločava tek 1533. godine počevši od Cityja. Na rubnim dijelovima grada gomilali su se još uvijek i ljudski i životinjski otpaci što od svakodnevnog života, što iz tvornica, mesnica i štavionica. ⁸⁶

U jednom navratu Lujza Gradgrind, glavna protagonistica i pripadnica buržujujske klase, ispraća brata Toma kasno navečer iz očinske kuće. Nakon što mu je zaželjela laku noć, uočila je kako su se od njezinih vrata „mogla vidjeti svjetla coketownskih tvornica, od kojih se činilo kao da gori obzorje“. ⁸⁷ Lujza kroz cijeli roman uočava određene pojave kojima će tek kasnije pridodati određeni značaj u kontekstu radničkih prava i ekologije. Energetska učinkovitost podređena je profitu vlasnika tvornica. Njihove investicije najčešće su usmjeravane u pouzdana postrojenja gdje je potpuno opterećen kapacitet tvornice. Rad je organiziran od jutra do mraka u ritmu koji diktiraju strojevi i centralni pogoni. Svaki zastoj iznimno je nepoželjan jer gubi novac i rezultira dodatnim porezima koje diktira država. Lokalne vlasti, koje su ubirale dio profita, svaki su i najmanji zastoj strojeva i nekorištenje zgrade penalizirali. ⁸⁸ Buka je značila rad i napredak, makar su na vruće ljetne dane prolaznici bivali „još pospaniji i osjećali još težu omaru, kad bi prolazili pokraj tvorničkih zidova, odakle je dopirao taj prigušeni šum“ kotača i zamašnjaka. ⁸⁹

Izvor već spomenutih zdravstvenih tegoba – voda – zagađena je u svim svojim agregatnim stanjima. Rijeke su postale guste, crne, i ostavljale su trag sluzave pjene, „dok bi svaki zaveslaj uzdizao odvratan smrad“. ⁹⁰ Bile su mjesta čistih (samo)ubojstava koja su ostala prekrivena „zavjesom prljave vodurine za sva vremena“ u smradu crne rijeke u hladnoj vodi. ⁹¹ Za sunčanih ljetnih dana Coketown je izgledao kao „grad zastrt vlastitom maglom, kroz koju kao da sunčane zrake nisu prodirale. Promatrač bi samo znao da se tamo nalazi grad, jer mu je moralo biti jasno, da ovaj kraj ne bi mogao biti unakažen tom tmurnom mrljom, kad tu ne bi bilo grada“. ⁹² Lik Jamesa Harthousa opisuje doživljaj industrijskog grada prilikom njegovog

⁸⁴ Dickens, *Teška vremena*, 93.

⁸⁵ Sarti, *Živjeti u kući*, 129-130.

⁸⁶ Isto, 130.

⁸⁷ Dickens, *Teška vremena*, 97-98.

⁸⁸ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 151-152.

⁸⁹ Dickens, *Teška vremena*, 115.

⁹⁰ Isto, 115.

⁹¹ Isto, 141.

⁹² Isto, 113.

prvog dolaska u Coketown iz perspektive mladog, dobrostojećeg političara koji nastoji ući u Britanski parlament. Prvo posjećuje u iznenadnim okolnostima gospođu Sparsit, udovicu koja živi u stanu iznad gradske banke, i u čudu progovara o boji grada. Postavlja pitanje „je li i inače toliko crn na što gospođa odgovara kako je inače još crniji“.⁹³ Harthouse nije potjecao iz industrijalizirane sredine te se teško mogao susreti sa sličnim gradom jer oni u prvoj industrijskoj revoluciji još nisu toliko brojni u Engleskoj. Visoki tvornički dimnjaci vladali su nebom, što zbog masivnosti svoje građe, što otrovnim oblacima dima što se taložio na začađena stakla rezultirajući vječnom pomrčinom sunca na prozorima kuća coketownskih stanovnika.⁹⁴

Dickens posebno ističe da su „[s]unčani dani najčešće... prouzrokovali smrt... te su bili okrutniji od same ciče zime“.⁹⁵ Struktura grada i stisnutost industrijskih postrojenja proizvodila je ogromnu energiju koja se najviše očitovala u povišenoj temperaturi zraka. Najnezahvalnije poslove imali su ložači koju su boravili u niskim podrumskim ulazima tvorničkih ložionica. Na pauzi bi posjedali po „pragovima, gredama i ogradama, brišući znoj s garavih lica i gledajući u gomile uglja. Činilo se, kao da se cio grad prži na ulju. Posvuda je zagušljivo vonjalo na vruće ulje“.⁹⁶ Okoliš grada mogao se osjetiti pomoću svih pet osjetila. Vizualno, kroz kontrast oblaka dima i nezagađene okolne prirode; taktilno, kroz ljepljive površine i prljavštinu; olfaktivno, kroz zaudaranje hrpe otpada i radnog naroda; gustatorno, kroz kiseli, nečisti zrak, hranu i piće; auditivno, kroz neprestani ritam tvorničkih postrojenja. Sinestezija je snažna stilaska figura kojom Dickens u *Teškim vremenima* podražava osjetila koja nadilaze jednodimenzionalnost uobičajenog povijesnog narativa.

Općenitu sliku okoliša u nekoliko navrata Dickens iznosi kroz opise imanja i putovanja. Pri opisu kuće i zemljišta bogatog tvorničara gospodina Bounderbyja što se nalazilo oko petnaest milja od grada Coketowna Dickens ističe mogućnost vožnje željeznicom u trajanju od pola sata preko mnogih mostova, kroz pustopoljine i napuštene ugljenokope. Noćna vožnja otkrivala bi crne obrise „nepomičnih strojeva na ulazima u okna“.⁹⁷ U drugom primjeru putovanje željeznicom opisuje bankovni portir Bitzer, čiji lik treba predstavljati idealni rezultat racionalističkog sustava obrazovanja. Njegovi komentari okoliša imaju prizvuk stručnosti pa tako Bitzer navodi da vlak prelazi dugačke vijadukte, pustu zemlju i nekadašnje i sadašnje ugljenokope.⁹⁸ U drugom komentaru nadodaje: „Premda je zelena krajina pogdjegdje bila

⁹³ Dickens, *Teška vremena*, 123.

⁹⁴ Isto, 169.

⁹⁵ Isto, 115.

⁹⁶ Isto, 114.

⁹⁷ Isto, 171.

⁹⁸ Isto, 201.

nagrđena hrpama uglja, ipak se na drugim mjestima zelenjela, pa su se čak i ševe raspjevale“.⁹⁹ U posljednjem susretu s cirkuskom družinom Slearyja Dickens govori o njihovom putovanju u drugi grad udaljen dvadeset milja. Oba mjesta, ističe, povezana su lošom i neravnom cestom po kojoj se sporo putovalo.¹⁰⁰ Loša povezanost cestama počela se rješavati 1760. godine izgradnjom *turnpike roads* (ceste s trošarinom). Zadaću izgradnje preuzeli su industrijski trustovi koji su izgrađene ceste dobili u koncesiju i ubirali na mitnicama (eng. *turnpike*) taksu od korisnika. Nove ceste bile su dugotrajnije i otpornije na vremenske uvjete.¹⁰¹ Željezničke pruge ipak su bile ključni javni prijevoznici i one preuzimaju primat u konkurenciji kanala i kolnih puteva tijekom tridesetih godina 19. stoljeća. One omogućuju integriranu industrijsku proizvodnju središnjeg i sjevernog dijela zemlje. Nakon što bi radnici položili prugu, ostajali bi raditi kao radnici u tvornicama. Jedno prijepodne bilo je potrebno da se dođe, primjerice, od Brightona do Londona, a dnevne isporuke robe i pošte putovale su po stalnom rasporedu.¹⁰² Kritičari će, pak, reći da kanali i željezničke pruge svojom koristi nikada nisu mogle kompenzirati uništavanje prirode.¹⁰³

Masovno iscrpljivanje ruda, napuštanje ugljenokopa i rudnika izazvalo je opasne prepreke. „Staro pakleno okno“ ime je rudničke jame koja je koštala glave Stephena Blackpoola, siromašnog tvorničkog radnika koji je morao pješice ići na posao. Dickens ističe kako ovakve jame oduzimaju stotine života „ocima, sinovima i braći, koji su bili voljeni od hiljada drugih i čuvali ih od bijede i gladi“. Rudnička jama ne usmrćuje samo zamkom, već i otrovnim plinovima, koji su, kako ističe, strašniji „od svih strahota na ratištu“. Rudnici tako nastavljaju ubijati ljude i nakon svog vijeka trajanja, kako Dickens ističe, „bez potrebe“.¹⁰⁴ Ova izravna kritika Dickensa veže se na brojke koje pokazuju masovni interes za ležišta ugljena u Engleskoj po izumu parnog stroja. Rudnici prije toga minimalno su eksploatirani. Novim tržištem i potražnjom u pogonima za proizvodnju strojeva, raste interes, a nova metoda taljenja željezne rude koksom u kovano željezo procesom izumljenim 1780. godine, kojim se pomoću visokih peći uklanja ugljik iz željeza (eng. *puddling*), bila je isplativija od prethodne metode taljenja drvenim ugljenom. Drveni ugljen postaje skuplji zbog sječe šuma i sve veće orijentacije na sofisticiranije načine obrađivanja zemlje.¹⁰⁵ Povećane površine obrađiva tla reakcija su i na

⁹⁹ Dickens, *Teška vremena*, 272.

¹⁰⁰ Isto, 286.

¹⁰¹ Maurois, *Povijest engleske politike*, 505.

¹⁰² Jenkins, *Kratka povijest Engleske*, 187.

¹⁰³ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 194.

¹⁰⁴ Dickens, *Teška vremena*, 280.

¹⁰⁵ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 24.

rastuću potražnju hrane gradskog stanovništva.¹⁰⁶ Proizvodi metalurške industrije nisu ograničeni samo na lokalno tržište, već donose ogromne profite kroz izvoz. Izvoz se, primjerice u Sheffieldu, povećao u trideset godina s 4 300 tona željezne robe i 4 600 tona sirovog željeza na 16 200 tona i 107 000 tona (1834. godine). Protuteža argumentima koji govore o štetnosti rudnika na okoliš i zdravlje radnika bila je statistika koja je bilježila ogromne profite i stalno otvaranje radnih mjesta.¹⁰⁷

3.2. Higijena i zdravlje

Transformacija ili degeneracija prirodnog okoliša zagađivačima utjecala je na cijelu biocenu industrijskih gradova. U *Teškim vremenima* Charles Dickens posvećuje gotovu jednaku pozornost ističući promjene u okolišu, ali i na ljudima. Na njihovo zdravlje uvelike utječe nepostojanost higijenskih navika, udaljenost čiste vode i nepostojanost sanitarnog čvora. Industrijski čovjek prilagođava se novim uvjetima rada i života zakržljavanjem u vidu rasta i životnog vijeka. Već spomenutim istraživanjem B. E. Bray i T. J. Hatton utvrđena je korelacija između fizičke građe muškaraca i onečišćenja zraka. Smanjenjem zagađivača, posebice početkom, a zatim i tijekom 20. stoljeća, uočava se značajan porast prosječne visine muškaraca u vojničkom cenzusu.¹⁰⁸ Dickens se ne suspreže od satire kada piše monologe bogatog tvorničara gospodina Bounderbyja. U jednom primjeru Bounderby idilično opisuje industrijalizirani grad koji se iz čitateljske perspektive čini kao parodija. Po dolasku Harthousea, čovjeka koji nije još vidio grad poput Coketowna, Bounderby započinje monolog u kojemu gotovo propagandno govori o dimu kao kruhu svagdašnjem. Ističe kako je dim „u svakom pogledu najkorisnija stvar na svijetu, a osobito za pluća“. Bounderby se, dakako, nastanio dovoljno daleko od tog dima da ga može osjetiti, ali ne i gušiti se u njemu neprestano. Bounderby kritizira neistomišljenike koji u dimu vide neprijatelja. On vjeruje kako nikakva ljubav prema bližnjem u Engleskoj i Irskoj nema utjecaja na brzinu kojom progorijevaju parni kotlovi.¹⁰⁹

Na samom početku analiziranog romana Dickens kroz priču lika gospodina Bounderbyja, opisuje zdravlje siromašnog sloja koji nema pristup bilo kakvom obliku medicinske skrbi. Gospodin Bounderby opisuje period u kojemu je imao upalu pluća zbog koje je bio „najbjednije stvorenjce pod kapom nebeskom“. U svojim mukama neprestano je stenjao

¹⁰⁶ Maurois, *Povijest engleske politike*, 497.

¹⁰⁷ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 25.

¹⁰⁸ Timothy Hatton, „Quantifying the impact of smoke pollution on health in the 19th century“, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://voxeu.org/article/smoke-pollution-and-health-19th-century>.

¹⁰⁹ Dickens, *Teška vremena*, 129.

i jaukao.¹¹⁰ Sporedni ženski lik, gospođa Gradgrind, opisana je, pak, kao „sićušan, tanahan, bjeličast i crvenook smotuljak od samih rubaca, bijaše oličenje nenadmašive tjelesne i duševne slabosti“.¹¹¹ Ona pokazuje znakove urođene bolesti pogoršane boravkom u urbaniziranoj sredini. Za razliku od mladog Bounderbyja, imala je pristup medicinskoj skrbi te je koristila određene lijekove, no bez puno učinka.¹¹² Možemo zaključiti da su eksperimentalni lijekovi industrijskog doba dolazili bez obavijesti o indikacijama, mjerama opreza i nuspojavama te su se orijentirali na obnavljanje balansa u tijelu liječeći simptome, a ne uzroke. Razina zdravlja utvrđivala se mjerenjem tjelesne temperature, slušanjem otkucaja srca i provjerom kvalitete urina. Liječnici su utvrdili nekakav prosjek koji je predstavljao „normalno“ zdravlje na temelju kojega su po potrebi prepisivali lijekove u dozama koje su se razlikovale po tome koliko je osoba daleko od „normalnog“ zdravlja.¹¹³ Razvojem znanosti, različiti aktivni sastojci i supstance počinju biti izolirane i pakirane u obliku tableta, pilula, pastila, tinktura i emulzija. Sve do 1880-ih godina većina lijekova bila je prirodnog porijekla. Iznimka su kloroform i eter koji se koriste od sredine 19. stoljeća kao anestetici. Glavni izolirani lijekovi prirodnog porijekla bili su alkaloidi poput strihnina (analeptik), emetina (protiv dizenterije i za izazivanje povraćanja), morfija (analgetik), kinina (antipiretik) i kofeina (opušta glatko mišićje).¹¹⁴ Dickens posebno ističe čestu pojavu fizičkih bolesti kada kaže da „ruke“¹¹⁵ poput Stephena Blackpoola žive „u najzabitnijem i najzagušljivijem zakutku ove velike gomile kao nasumce nabacanih kuća, gdje su dimnjaci, da bi u nedostatku zraka dobili potreban propuh, građeni u kojekakvim oblicima bezbrojnih bogalja, te se činilo, kao da iz svake kuće strši znak, po kojem se vidi, kakav će se bogalj u njoj roditi“.¹¹⁶ „Ruke“ odrastaju jedući meso bolesnih, lipsalih životinja ili pokvareno meso (od pobačene teladi i svinja ugušenih prilikom prijevoza željeznicom) i trulu ribu. Uz takvu prehranu, okolinu i teške fizičke poslove, deformacije kao grbe, krive noge, hernije i zakašnjeli pubertet česta su pojava.¹¹⁷

¹¹⁰ Dickens, *Teška vremena*, 19.

¹¹¹ Isto, 18.

¹¹² Isto, 18.

¹¹³ „Medical Treatment in the Nineteenth Century“, *Center for the History of Medicine*, Countway Library of Medicine, pristup ostvaren 18. 05. 2022.,

<https://collections.countway.harvard.edu/onview/exhibits/show/apothecary-jars/nineteenth-century-treatment>.

¹¹⁴ „Drugs and Their Manufacture in the Nineteenth Century“, *Center for the History of Medicine*, Countway Library of Medicine, pristup ostvaren 18. 05. 2022.,

<https://collections.countway.harvard.edu/onview/exhibits/show/apothecary-jars/nineteenth-century-drugs>.

¹¹⁵ Izraz „ruke“ u navodnim znacima koristi se u kontekstu koji je Charles Dickens definirao u *Teškim vremenima* kada se referira na radnike ili radničku klasu. Dickens posebno objašnjava pojam kada ističe da radnike ne treba gledati samo kao životinje „što ih nalazimo po obalama morskim - koje imaju samo ruke i želudac“, već kao ravnopravna ljudska bića (više u: Charles Dickens, *Teška vremena*, 66-67).

¹¹⁶ Dickens, *Teška vremena*, 66-67.

¹¹⁷ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 220-221.

Kroz razgovor Lujze i njezina oca, gospodina Gradgrinda, promicatelja racionalističkog sustava obrazovanja, Lujza propituje životni vijek čovjeka. Vođen empirijskim dokazima, otac joj odgovara kako je u posljednje vrijeme prosječno trajanje čovječjeg života produljeno i da za to postoji dokaz u proračunima različitih društava za osiguranje i rentovnih banaka.¹¹⁸ Lujza prihvaća ovaj podatak ne razmišljajući o tome tko je sve ulazio u obzir kada se računao prosjek. Ona živi lagodan, zdrav život, ne mora raditi ili brinuti o svojoj egzistenciji. Čeka je budućnost uz muža, vlasnika tvornice koji se nalazi na vrhu društvene ljestvice. S druge strane, prisiljen na težak posao u bezizlaznom braku sa ženom ovisnom o alkoholu, Stephen Blackpool ne poznaje drugi život osim biti „ruka“. Dickens posvećuje posebnu pozornost ovom liku i njegovim životnim uvjetima u vidu stila stanovanja te efekta istog na njegovo zdravlje. Svoje dane Blackpool provodi „[u] onom dijelu Coketowna, gdje ljudi najteže rade, u najdublje povučenim ušančenjima ove nakazne tvrđe, gdje su zidovi jednako jako sprečavali Prirodu da proдре unutra“. Povrh toga, Dickens opisuje kako je Blackpool okružen „nezdravim isparenjima i otrovnim plinovima“ podruma u kojem radi, kojeg je nemoguće prozračiti što zbog ustajalog zraka, što zbog „nerazmrsivog spleta tijesnih dvorišta i uskih uličica“.¹¹⁹ Glavna boljka, primjerice, tekstilne industrije koja se mogla pronaći u Prestonu koji je inspirirao Dickensov Coketown, bila je isparavanje klora korištenog u bojanju tkanina i koji su radnici redovito udisali, a koji je iznimno štetan za pluća.¹²⁰ Četrdesetogodišnji Blackpool izgledao je kao starac, zgnječen pod teretom tvornice.¹²¹ Prema kasnijoj tjeratici saznajemo da Stephen Blackpool hoda malo pognuto i da je visok 5 stopa i 7 pedalja (oko 170 cm).¹²² Jedan od rijetkih ženskih likova koji radi u tvornici, a detaljno je opisan u *Teškim vremenima*, jest Rahela. Dickens je opisuje kao ženu od oko trideset i pet godina. Njeno „lice nije bilo u pravom cvatu mladosti“, iako pokazuje „smireno duguljasto, tamnoputo i nježno lice, s vrlo blagim očima blistava pogleda i s pomno počešljanom sjajnom crnom kosom“.¹²³

Kroz pseudonim Blackpoola Dickens promišlja o Smrti kao važnom akteru koji posebno podjeljuje ljude „nasumce i nepravedno“. Pri tome se Dickens referira na visoku smrtnost najnižeg radničkog sloja koji, unatoč velikoj rodnosti, podliježe i velikoj smrtnosti novorođenčadi.¹²⁴ Gradska sredina iznimno je pogodna za širenje bolesti zbog nemogućnosti

¹¹⁸ Dickens, *Teška vremena*, 103.

¹¹⁹ Isto, 66.

¹²⁰ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 214.

¹²¹ Dickens, *Teška vremena*, 67.

¹²² Isto, 254.

¹²³ Isto, 68.

¹²⁴ Isto, 85.

zdravog načina života.¹²⁵ Kroz lik gospodina Bounderbyja Dickens opisuje dostupnost hrane i vode najsiromašnijima. Bounderby govori kako je živio na malim porcijama jegulje koju je plaćao pola penija kao osmogodišnji dječarac. Na ulici gdje je kupovao hranu nalazio je i lošu vodu, koja je zapravo služila za prskanje ulica.¹²⁶ Veliku smrtnost donekle statistički ublažava prirast masovnog selidbenog vala iz ruralnih područja¹²⁷ potaknut smanjenjem stigme oko selidbe iz sela u grad u život u skućenoj sredini.¹²⁸ Nesamostalni poljoprivredni radnik-najamnik nije više dovoljno plaćen da pokrije rastuće životne troškove početkom 19. stoljeća.¹²⁹ Nagli razvitak industrije omogućio je zaposlenje djece i ohrabrio siromašne obitelji da stoga imaju više potomaka unutar i izvan braka.¹³⁰ Najveća tragedija radničke obitelji bila je smrt oca. Dickens opisuje crne ljestve koje često prislanjaju na zgrade i odnose „ono najdragocjenije u životu svake vrijedne žene i gomile gladnih mališana“. ¹³¹ U jednom od svojih istraživanja Raffaella Sarti bilježi kako akutna kriza siromaštva obuhvaća oko 70% gradskih obitelji ako članovi obitelji izgube posao, obole od dugotrajne bolesti ili umru.¹³² Također, transformacija načina življenja u gradu, gdje kućanstvo sačinjava samo nuklearna obitelj, zbog skućenih prostorija utječe na veću smrtnost nego u ruralnom svijetu, gdje je nuklearna obitelj okružena rodbinom koja može pripaziti djecu ili pobrinuti se za bolesnike.¹³³

Dok je londonski City krajem 18. stoljeća nosio titulu najboljeg po pitanju osvjetljenja i higijenskih uvjeta, East End u kojem je živjelo najsiromašnije radničko stanovništvo bio je u iznimno lošem stanju.¹³⁴ Od 17. stoljeća nužnici, pumpe i ostala oprema u dvorištu nalazili su se u svakoj zgradi ili kućanstvu. Glavni problem koji je izazivao pojavu bolesti i onemogućavao čistoću ulica jest nepostojanje kanalizacije. Sve otpadne vode i tvari tako su završavale na ulici.¹³⁵ Čisti izvori vode postaju rijetkost i nalaze se poprilično daleko. Zagađeni bunari sve su češća pojava u gradu. Niti posude za kišnicu, koje su postale sastavni dio kućanstava u Engleskoj, nisu garantirale čistu vodu jer je ona dolazila iz zagađenih oblaka (kisele kiše). Manjak vode na tržištu otvorio je prostor prodavačima vode koji bi uložili trud i putovali do čistih izvora. Ipak, cijenu čiste vode nisu si mogli priuštiti svi slojevi društva. U Velikoj

¹²⁵ Sarti, *Živjeti u kući*, 135.

¹²⁶ Dickens, *Teška vremena*, 134.

¹²⁷ Sarti, *Živjeti u kući*, 135.

¹²⁸ Maurois, *Povijest engleske politike*, 497.

¹²⁹ Isto, 502.

¹³⁰ Isto, 497.

¹³¹ Dickens, *Teška vremena*, 85.

¹³² Sarti, *Živjeti u kući*, 14.

¹³³ Isto, 50.

¹³⁴ Isto, 131.

¹³⁵ Isto, 131-132.

Britaniji, kako navodi Sarti, većina stanovnika gradova koji nisu imali tekuće vode troši maksimalno 25 litara dnevno, dok je prosjek 15 litara.¹³⁶ Za usporedbu, prema UNESCO-ovoj računici iz 2013. godine, dnevna potrošnja vode po osobi u Europi u 21. stoljeću kreće se između 300 i 600 litara.¹³⁷

3.3. Uvjeti stanovanja u gradu

Dom Lujze i Toma Gradgrinda bijaše Stone Lodge. Simbolična lokacija udaljena „na milju-dvije od nekog velikog grada“ smještena je na pustopoljini u idiličnom krajobrazu. Obitelj Gradgrind buržujskog je porijekla te ima luksuz života u čistom zraku od onog urbaniziranog. Njihov dom je „[v]elika četverouglasta kuća, kojoj je prozore u pročelju zasjenjivao trijem s teškim stupovima... Šest prozora s jedne strane vrata, šest s druge; ukupno dvanaest na jednom i dvanaest na drugom krilu; ostaju još dvadeset i četiri na stražnjim krilima. Tratina, vrt, aleja od mladih stabala. Sve kao ravnalom povučeno, nalik na botanički registar. Plinska rasvjeta, i ventilacija i kanalizacija, i vodovod, a sve od najboljeg materijala“.¹³⁸ Položaj obitelji u društvu posebno se očitovao po mjestu stanovanja. Cilj je uspješnog Engleza bio posjedovati cijelu kuću kao obruč oko obitelji i ognjišta, što se posebno ističe i u bilješkama popis stanovništva iz 1851. godine. Stan je u to vrijeme smatran inferiornim mjestom stanovanja.¹³⁹ Kao što je spomenuto, svjetlost koja dopire kroz čiste prozore bila je luksuz viktorijanskog doba. Sistematizacijom broja prozora i njihovog položaja, Dickens dočarava društveni status. Rasvjeta je bila značajan pokazatelj luksuza do početka 19. stoljeća. Prosvjetljenje je započeto metaforički u 18. stoljeću, ali nije riješilo značajniji problem doslovnog osvjetljavanja smrdljivih, prljavih i mračnih zbijenih kuća i zgrada koje same sebi prave dodatnu sjenu. Uviđanjem da običan puk nije dovoljno pokrenuti revolucionarnim idejama, već djelima koja direktno utječu na kvalitetu života, provodi se demokratizacija svjetlosti projektom instalacije rasvjete u gradovima.¹⁴⁰

Grad Coketown inspiriran je Prestonom kod Lancashirea gdje je jednom prilikom Dickens doputovao proučavati štrajk industrijskih radnika i radničko pitanje.¹⁴¹ Populacija

¹³⁶ Sarti, *Živjeti u kući*, 132.

¹³⁷ „Ušteda vode“, Nacionalni portal energetske učinkovitosti, pristup ostvaren 18. 05. 2022., <https://www.eni.hr/gradani/info-edu/usteda-vode/>.

¹³⁸ Dickens, *Teška vremena*, 13.

¹³⁹ Sarti, *Živjeti u kući*, 266.

¹⁴⁰ Isto, 135-136.

¹⁴¹ Dickens, *Teška vremena*, fusnota, 235.

Prestona brojala je oko 70 000 stanovnika do kraja prve industrijske revolucije.¹⁴² Coketown je opisan kao grad od crvenih opeka koje više nisu crvene zbog dima i čađe. To je grad strojeva i visokih dimnjaka „iz kojih su sukljale beskrajne zmijurine dima, što su se bez prestanka nerazrešljivo zapletale“.¹⁴³ Coketown je presijecao crni kanal kroz koji je protjecala zagađena rijeka. Rijeku su karakterizirali smrdljivi crveni valovi uzrokovani otpadnim vodama tvornice boja. Arhitekturu grada obilježavao je pravocrtan stil s gomilom „mnogokatnih zdanja“ prorešetanih prozorima. Grad je emitirao neprestanu buku od jutra do mraka uz neprestano zveketanje i podrhtavanje. Velike glavne ulice izgledale su jedna nalik na drugu, kao i mnoštvo malih sporednih uličica. Dickens uspoređuje ulice sa ljudima koji u njima žive, svi nalik jedni na druge kako „u isto vrijeme, istim batom koračaju po pločniku izlazili su i ulazili, radili isti posao, a svaki im je dan bio jednak jučerašnjem i sutrašnjem, svaka godina nalik na prošlu i buduću“.¹⁴⁴ Gradska sredina imala je i krčme koje nisu privlačile posjetitelje izgledom, već potrebom. Jednostavne, oronule, propale krčme, slabo osvijetljene mutnom svjetlošću zrcalile su izgled svojih gostiju koji su se nakon teškog radnog dana odavali piću na rubu propasti.¹⁴⁵ Osobitosti gradnje i stanovnika rezultat su sinergije grada i industrije od koje su ljudi preživljavali. Nerazdvojno su povezani rad i stil života. I dok buržoazija u domovini ili imperijalnim posjedima uživa u luksuznim predmetima koji nastaju u coketownskim tvornicama, spomen na mjesto proizvodnje budi u njima gađenje.¹⁴⁶

Sigurnost izgradnje nije bila ključna pri smještanju mnoštva seoskog stanovništva koje je pohrlilo u grad okušati se u industrijskim postrojenjima u želji za boljim životom. U jednom primjeru cirkuski akrobat Childers, koji odsjeda u trošnoj sobici, opominje gospodina Bounderbyja da ne više toliko glasno jer bi se kuća u kojoj se nalaze mogla srušiti. Loši temelji i materijali od kojih je izgrađena dovoljno su krhki da ih i jači glas uzdrma.¹⁴⁷ Disocijacija najviše društvene klase od vlastitog radnog naroda jedna je od zamjerki Dickensa koja se može ogledati kroz više primjera. Još jedan takav primjer je Lujzin posjet stanu Stephena Blackpoola. Lujza izražava duboko čuđenje dok promatra kako žive „ruke“ u malim stančićima s nekoliko stolica i knjiga (jeftinih litografija). Knjižnica njezina oca sadržavala je više knjiga negoli svi stanovi „ruku“. Sada više radnički sloj Lujzi nije samo statistika ili priča u kojoj su „ruke“ antagonisti, već stvarni ljudi sa stvarnim životima. Iskusiivši makar nakratko nelagodu u

¹⁴² Tim Lambert, „Preston in the Middle Ages“, Local Histories, pristup ostvaren 24. 05. 2022., <https://localhistories.org/a-history-of-preston/>.

¹⁴³ Dickens, *Teška vremena*, 25.

¹⁴⁴ Isto, 25.

¹⁴⁵ Isto, 31.

¹⁴⁶ Isto, 26.

¹⁴⁷ Isto, 36.

Blackpoolovu stanu, Lujza je uvidjela kako su „ruke“ više od alata i ovisnika o zakonu ponude i potražnje te inflacije.¹⁴⁸ Usred coketownske mase „ruku“ Lujzu je posjetila „Providnost“ koju Dickens zaziva za sva ljudska bića kako bi radnicima poklonili veću pažnju. Nadalje, Dickens kritizira odnos buržoazije prema običnom puku bez kojeg ne bi mogli akumulirati svoje bogatstvo. Govori kako radnike ne treba gledati samo kao životinje „što ih nalazimo po obalama morskim - koje imaju samo ruke i želudac“, već kao ravnopravna ljudska bića.¹⁴⁹

Dom i obitelj postali su gotovo sinonimi u doba industrijalizacije.¹⁵⁰ Jedan od primjera promjene mjesta stanovanja je gospođa Sparsit koja nakon smrti muža živi i radi kao kućna pomoćnica u domu gospodina Bounderbyja. Žene koje su ostajale udovicama bile su primorane u roku od nekoliko mjeseci pokupiti svoje pokućstvo i preseliti se u povoljnije, često turobnije kuće ukoliko se ne preudaju.¹⁵¹ Zbog svog visokog statusa i imena muževe obitelji gospođa Sparsit nije morala žrtvovati lagodan život i poniziti svoje ime u javnosti. Nakon što je najavljena Bounderbyjeva ženidba s Lujzom, prebivalište u Bounderbyjevoj vili zamijenila je jednako udobnim stanom u Bounderbyjevoj Banci.¹⁵² Udovice ili „loše udane“ žene nižih slojeva bile su predodređene žrtve bijede i izuzete od raznih zanimanja.¹⁵³ U Engleskoj, kao i Islandu, Danskoj, Norveškoj, sjevernoj Francuskoj, Nizozemskoj i dijelovima Njemačke, ženidbom dio članova odlazi u novi dom koji sačinjavaju supružnici, djeca i posluga. Nuklearnu obitelj rijetko su proširili rođaci.¹⁵⁴ U nuklearnim obiteljima najčešće žive zanatlije i niži srednji slojevi, dok u složenim obiteljima obitavaju bogataši te plemstvo.¹⁵⁵ Bogati dom, kao onaj gospodina Bounderbyja, omogućio je boravak Lujzinu bratu Tomu nakon njezine udaje. Prosječni domovi, pak, bili su skućeniji, rijetko u vlasništvu stanara, koji su često sami bez rodbine dolazili iz ruralnih krajeva u grad.¹⁵⁶

3.4. Društvena stratifikacija grada

Lik gospodina Bounderbyja korišten je kao svojevrsna karikatura nastajanja bogatog tvorničara, pripadnika buržoazije, čovjeka na glasu. Njegov život koncipiran je na opetovanoj laži o svom porijeklu. Iako predstavljen na početku kao bogat čovjek, bankar, trgovac,

¹⁴⁸ Dickens, *Teška vremena*, 161.

¹⁴⁹ Isto, 66-67.

¹⁵⁰ Sarti, *Živjeti u kući*, 17.

¹⁵¹ Isto, 17-18.

¹⁵² Dickens, *Teška vremena*, 109.

¹⁵³ Sarti, *Živjeti u kući*, 17-18.

¹⁵⁴ Isto, 50.

¹⁵⁵ Isto, 51.

¹⁵⁶ Isto, 50.

tvorničar, visok čovjek, jaka glasa, „razrogačenih očiju i metalna smijeha“, Bounderby uporno ponavlja priču o teškom djetinjstvu kroz koje se iz ničega stvorio u čovjeka koji je danas (eng. *self-made man*).¹⁵⁷ Kojom god prilikom spominje kako je spavao u starom sanduku za jaja umjesto u kolijevci; kako je postao skitnica koja je morala podnositi zlostavljanje cijeloga svijeta; ali on unatoč svojoj nedaći svjestan je tereta koji je predstavljao svijetu. Uspoređuje svoju tadašnju egzistenciju sa pokorom i kugom. Sada kada je sebi prokrčio put navodno bez ičije pomoći, Josiah Bounderby ima pravo govoriti o svojim radnicima i tretirati ih ništa bolje negoli je svijet njega tretirao.¹⁵⁸ Također, daje si za pravo docirati i unutar svog trenutnog društvenog sloja zbog posebnosti svoje životne priče. Jednom prilikom tako gospođi Sparsit Bounderby predbacuje kako nema pojma što je to tvrda postelja kao što je pločnik arkada na kojemu je on ležao jer ona ne poznaje ništa do mekane perine.¹⁵⁹ Dickens uočava i razumije kako tip postelje ili kreveta razdvaja slojeve društva. Istraživanja su pokazala kako razina luksuza kreveta varira o društvenom sloju. Luksuz se određuje prema vrsti madraca (čime su punjeni), podlozi na kojoj se madrac nalazi i količini deka, baldahina i krevetnih pokrivača. Ovisno o korištenim materijalima i njihovom porijeklu, razlikovali su se srednji, viši i visoki slojevi društva. Oni na dnu piramide često nisu imali druge postelje doli pločnika ili slame.¹⁶⁰ Cijela priča o Bounderbyjevom teškom porijeklu dala se prozreti od pojave nepoznate starice koja ga je redovito obilazila kroz radnju cijelog romana. Starica se na kraju otkrije kao njegova majka koja dijeli istinu o njegovu ne tako teškom djetinjstvu. Šireći priču o lažnom siromašnom porijeklu kojim se opisao kao siročić koje je neuhranjeno spavalo na ulici, Bounderby se osiguravao od kritika radnika izvlačeći se daljnjom fikcijom da svatko može postati kapitalist i bogataš kao on, samo ako je vrijedan. Dickens posebno ističe fiktivnost takvog stava i iznosi anegdote koje je najvjerojatnije pokupio na jednom od radničkih skupova. Anegdota nalaže o narativu kapitalista koji redovito spominju skromne početke gdje su od šest penija stvorili šezdeset tisuća penija samo tako što su se prihvatili posla. Nadalje, ponavlja se njihovo čuđenje u obliku prigovora ostalim „rukama“ zašto i oni ne mogu „izvesti tu malu majstoriju“.¹⁶¹

Marginalizirane skupine kojima se posvećuje nešto pažnje su stranci u tvornicama, cirkusanti i pripadnici sekta. Pojava stranaca u tvornicama gleda se kao razlog porasta nemira u tvorničkim redovima. U kratkom osvrtu Blackpool i Bounderby komentiraju imigrante iz pokorenih imperijalnih posjeda koji pokušavaju izgraditi život na britanskom otočju. Njihovi

¹⁵⁷ Dickens, *Teška vremena*, 17-18.

¹⁵⁸ Isto, 20.

¹⁵⁹ Isto, 49.

¹⁶⁰ Sarti, *Živjeti u kući*, 140.

¹⁶¹ Dickens, *Teška vremena*, 121.

stavovi nisu nužno rasistički koliko nacionalistički u vidu očuvanja prava i položaja svoje nacije ili kako ih Dickens naziva - purističkim.¹⁶² Cirkusanti se nalaze na krajnjoj periferiji grada na granici grada i sela. Samim time što nisu niti na jednom niti na drugom, Dickens simbolizira njihov položaj u transformirajućem društvu. Njihov dolazak čuje se izdaleka uz udaranje bubnja i zveket cimbalu. Zastava njihova šatora, svojevrsnog hrama njihove individualne slobode postojanja i izričaja, davala je poruku mira riječima da „'Slearyjev cirkus' traži njihovu blagonaklonost“.¹⁶³ Coketown karakterizira čak osamnaest sekti, svaka sa određenim ideologijama. Iako je u Dickensovo doba strogim naredbama puritanskih lokalnih vlasti bilo regulirano svetkovanje nedjelje i zabranjen svaki rad, točenje alkohola, zabava, bučno veselje pa čak i pjevanje,¹⁶⁴ „strašnoj zvonjavi“ crkve odazivao se samo mali broj radnika.¹⁶⁵ Društvo trezvenjaka imalo je u društvu loš glas i navodno su se na svojim sastancima opijali, pušili opijum te posjećivali „zabavišta najgore vrste“. Povrh toga, navodno bi pjevali i slušali „prostačke pjesme“ te gledali „prostačke plesove“.¹⁶⁶ Dickens pronicljivo zaključuje kako radnici koji su osuđeni na jednolični posao žive za kraj radnog vremena kada si mogu dati fizički odušak u vidu vesele glazbe, plesa i drugih dostupnih užitaka.¹⁶⁷

U kratkoj filozofskoj raspravi Sissy Jupe i Lujze sukobljava se mentalitet polarnih suprotnosti u vidu društvenog položaja. U prvom dijelu rasprave Sissy prepričava primjer iz škole u kojemu učitelj gospodin M'Choakumchild govori o prirodnom blagostanju. Sissynu priču odmah prepravljaju Lujza ističući kako je učitelj sigurno rekao narodno blagostanje, a ne prirodno. Sissy ispravlja svoju pogrešku uz opasku kako su njoj oba pojma istoznačna.¹⁶⁸ Ističući narodnu pripadnost prirodnog blagostanja, Dickens komentira neumorno iscrpljivanje, što prirodnih, što ljudskih resursa. Nadalje, rasprava ide u smjeru anegdote gdje je gospodin M'Choakumchild iznio sljedeću parabolu: „Dakle, ta je razredna soba narod. I u tom narodu ima pedeset milijuna novca. Nije li to sretan narod? Djevojčica broj dvadeset, nije li to sretan narod, i ne živiš li ti u bogatoj državi?“.¹⁶⁹ Odrastajući zabrinuta nesigurnošću svoje buduće egzistencije u cirkusu, Sissy promatra ovo pitanje puno kritičnije nego što je njemu pristupila Lujza. Sissy iznosi mišljenje kako ne zna je li taj narod uistinu bogat, jer ne zna tko posjeduje taj novac i koliko pripada njoj. Zatim nadodaje kako ne može procijeniti sreću naroda samo na

¹⁶² Dickens, *Teška vremena*, 154.

¹⁶³ Isto, 14.

¹⁶⁴ Isto, fusnota, 272.

¹⁶⁵ Isto, 26.

¹⁶⁶ Isto, 27.

¹⁶⁷ Isto, 28.

¹⁶⁸ Isto, 60.

¹⁶⁹ Isto, 60.

temelju iznesenih podataka.¹⁷⁰ Statistika je oslijepila obrazovanje i kroz matematički pristup svim činjenicama zanemarila druge ljudske, biološke faktore kao što su emocije. Odrasla izvan sustava koji generacijski indoktrinira vođe društva i njihove nasljednike, Sissy može prozreti kroz brojke i kritički promišljati o nesukladnosti statistike i stvarnosti. Nastavno na ideje koje izriče kroz lik Sissy Jupe, Dickens ponovno progovara pod pseudonimom Stephena Blackpoola kada se osvrće ciljano na misli industrijskih radnika. Dickens zaključuje kako za razliku od parnih strojeva, njihove sluge, „ruke“, nedokučive su tajne. Svaki stroj dolazi s određenom statistikom koja govori o njegovim konjskim snagama, sastavu i funkciji. Radnici, pak, ne dolaze s uputama za korištenje, već su samo iskorištavani. Kako ističe, ni kalkulatori Državnog duga ne mogu otkriti emocije i stavove radnike (tko je sposoban „za dobro ili zlo, ljubav ili mržnju, za patriotizam ili nezadovoljstvo, za preobražaj kreposti u porok, ili obratno“).¹⁷¹ Njihov potencijal za promjenjivost emocionalnog stanja čini ih nepredvidljivom silom.

Društveno, klasno propadanje oprimjereno je selidbom gospođe Sparsit, rastavom gospodina Bounderbyja i Lujze te otpuštanjem Stephena Blackpoola. Kako je već spomenuto u poglavlju o uvjetima stanovanja, udovice su nakon smrti muževa najčešće osuđene na život u popriličnoj bijedi jer su se teško zapošljavale. Nedostatak sredstava onemogućavao je nastavak života u obiteljskom domu zbog čega su se udovice selile u povoljnije, turobnije opcije.¹⁷² Ipak, obiteljsko porijeklo i društveni status služio je kao amortizer mnogih udovica visokih slojeva. Gospođa Sparsit u *Teškim vremenima* nakon muževljeve smrti nalazi dom u kući neoženjenog gospodina Bounderbyja. Po najavi Bounderbyjeve ženidbe gospođa Sparsit dobiva svojevrsni selidbeni rok. Ipak, kako bi zaštitio svoju reputaciju, kao i reputaciju gospođe Sparsit, gospodin Bounderby osigurava mjesto preseljenja u udobnom stanu u svojoj Banci. Gospođa Sparsit u sklopu ove velikodušne ponude dobila je i služavku i poslužitelja (tjelohranitelja). Također, uz posao u Banci, gospođa Sparsit dobivala je besplatan ugljen, rasvjetu i druge potrepštine.¹⁷³ Temelji braka gospodina Bounderbyja i Lujze postavljeni su na imidžu i emocionalnoj indiferentnosti. Gospodin Bounderby zaprosio je Lujzu preko njezina oca, gospodina Gradgrinda. Nakon što joj je otac prenio zahtjev, Lujza traži savjet od oca posebice zbog velike razlike u godinama. Lujza ima oko 20 godina, a Bounderby oko 50 u trenutku zaruka. Lujza smatra nesrazmjer čudnim, no otac je uvjerava kako je bitnije da ne postoji nesrazmjer u društvenom položaju. Otac joj iznosi statistike iz Engleske, Walesa,

¹⁷⁰ Dickens, *Teška vremena*, 60.

¹⁷¹ Isto, 72.

¹⁷² Sarti, *Živjeti u kući*, 17-18.

¹⁷³ Dickens, *Teška vremena*, 109.

istočne Indije, Kine i Tatarije i kroz empirijski pristup uvjerava kćer kako je statistički većina brakova (tri četvrtine) sačinjena od znatno starijeg muškarca i mlađe žene. On u ovoj zajednici vidi jednu od značajki transformacije društva jer su brakovi među vršnjacima prema njemu dio zastarjelog načina razmišljanja.¹⁷⁴ U Njemačkoj, Nizozemskoj, Engleskoj, dijelovima Francuske i Skandinavije mladići i djevojke druže se s vršnjacima, iz čega najčešće proizlaze brakovi. Statistički gledano, u Engleskoj se snižava prosječna dob stupanja u prvi brak zbog popriličnog rasta nadnica i standarda života koji je nemjerljiv sa niskim standardom ostatka Europe.¹⁷⁵ U Engleskoj i sjevernoj Francuskoj, u Akvitaniji i njemačkim regijama, nije stran i probni period u braku da se vidi je li zajednica plodna i odgovaraju li si supružnici. Varijabilnost spolnih odnosa u braku ovisi o spletu lokalnih tradicija (u sredozemnoj Europi udaja je nadzirana). Potpune spolne odnose supružnici nekada nemaju niti u braku ili nakon pristanka ili svadbe.¹⁷⁶ Emocionalni odnosi unutar obitelji nisu nužno morali postojati. Muž i žena nisu se morali voljeti da bi bili u braku, već imati vezu izgrađenu na autoritetu i poštovanju koja je najčešće bila izuzetno hladna.¹⁷⁷ Kraj bračne zajednice Lujze i Bounderbyja potaknut je uvelike zbližavanjem Jamesa Harthousea i Lujze koja prolazi značajnu osobnu preobrazbu. Sam čin rastave prošao je poprilično dostojanstveno, razgovorom gospodina Bounderbyja i Lujzina oca. Lujza je dobila rok u kojemu se trebala iseliti, a Bounderby je dao oglas kojim je javnosti prenio poruku o povratku u momački život.¹⁷⁸ S druge strane, ostracizirani Stephen Blackpool tek je u smrti povratio čast među svojim sugrađanima. Nakon otvorenog kritiziranja gospodina Bounderbyja i javnog otpuštanja koje je uključivalo nemogućnost ponovnog zapošljavanja bilo gdje u Coketownu, Blackpool je bio žrtveno janje u slučaju pljačke Banke. Njegov motiv najlakše se prodao javnosti, posebice oglasom, to jest tjeralicom, koju je izdao gospodin Bounderby u novinama gdje obećava nagradu od dvadeset funti. Oglas je opisao njegov izgled, obuću, visinu, vladanje te se uskoro nalazio na golemim plakatima u svim dijelovima grada. Velika crna slova ostavila su neperivu ljagu na imenu Stephena Blackpoola.¹⁷⁹ Otkrivanje jedva živog Blackpoola u „Starom paklenom oknu“ otkrilo je njegovo poštenje. Nakon što se više nije mogao zaposliti u Coketownu, Stephen je resurse za egzistenciju tražio u susjednim gradovima u koje je hodao na posao. Naime, Stephen se krenuo vratiti u Coketown čim je za njim raspisana tjeralica, no nezgoda ga je usporila.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Dickens, *Teška vremena*, 101.

¹⁷⁵ Sarti, *Živjeti u kući*, 56.

¹⁷⁶ Isto, 21.

¹⁷⁷ Isto, 264.

¹⁷⁸ Dickens, *Teška vremena*, 252.

¹⁷⁹ Isto, 253.

¹⁸⁰ Isto, 280.

3.5. Uvjeti rada

Radni uvjeti u britanskoj industriji prije industrijske revolucije bili su bolji nego u drugim dijelovima Europe.¹⁸¹ Javlja se dva pravca koja promatraju životne standarde radnika u industrijskoj revoluciji. Prvi su *optimisti* koji kažu kako se ne može nijekati rast životnog standarda do 1850. godine. Drugi, *pesimisti*, ističu kako je standard do 1850. pogoršan. Ipak, oba se pravca slažu kako nakon 1850. godine općenito raste životni standard radnika.¹⁸² Tekstilna industrija uzrokovala je najveće promjene u životnim i radnim uvjetima te je 1851. godine zapošljavala oko 2,2 milijuna radnika (desetinu stanovništva).¹⁸³ Općenito, 1784. godine Engleska je prerađivala i trošila pamuk vrijedan 4 milijuna funti. Taj broj skočit će na 300 milijuna 1833. godine.¹⁸⁴ Grad Preston koji je služio kao inspiracija za Coketown¹⁸⁵ imao je višestoljetnu tradiciju proizvodnje vune i lana. Do kraja 18. stoljeća, glavna sirovina za obradu bila je pamuk. Prvi mlin za pamuk otvoren je 1771. godine, a do 1835. godine u pogon su stavljena četrdeset postrojenja za obradu pamuka.¹⁸⁶

Radni dan omeđen je podnevnim zvonom koje označava pauzu i drugim zvonom koje označava kraj radnog dana. Podnevnim zvonom na jedan se sat obustavlja posao razboja, kotača i „ruku“.¹⁸⁷ Zvonom za kraj dana označena je smanjena razina buke i prividna tišina koju je bilo nemoguće postići tijekom dana. Kako potvrđuje Eggebrecht, radni dani više nisu imali tradicionalna obilježja koja su često uključivala rad iz vlastita doma ili mjesta stanovanja. Radni dan trajao je najčešće četrnaest do petnaest sati. Subotu je obilježavao desetosatni radni dan. Ritam rada određivao je stroj te je zahtijevao stalnu, neprekidnu koncentraciju uz ponavljanje istih manualnih pokreta. Za većinu poslova nije bilo potrebno prethodno obrazovanje ili posebno iskustvo čime dolazi do smanjivanja kvalifikacija radne snage.¹⁸⁸ Svako zanimanje u industrijskim postrojenjima dolazilo je s popisom posljedica po zdravlje. Strojevi i prijenosni sistemi ispunjavali su prostorije koje su rijetko ili nikada prozračivane. Temperatura postrojenja rasla je i do 25°C. U tekstilnim postrojenjima Prestona (Coketowna), zrak je bio pun pamučnih čestica praćenih velikom bukom rada strojeva i lošeg osvjetljenja.

¹⁸¹ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 148.

¹⁸² Isto, 162.

¹⁸³ Isto, 143.

¹⁸⁴ Maurois, *Povijest engleske politike*, 504.

¹⁸⁵ Dickens, *Teška vremena*, fusnota, 235.

¹⁸⁶ Lambert, „Preston in the Middle Ages“, pristup ostvaren 24. 05. 2022., <https://localhistories.org/a-history-of-preston/>.

¹⁸⁷ Dickens, *Teška vremena*, 73.

¹⁸⁸ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 152.

Godina 1850. bit će prekretnica u borbi za bolje radne uvjete te će se od tada početi brinuti o zdravlju radnika na radnom mjestu.¹⁸⁹

O jeku radničkih pokreta u tvornici gospodinu Bounderbyju govori i Stephen Blackpool. On ističe ograničeno stanje radničkog života omeđeno radnim vremenom i dnevnom rutinom od kolijevke do groba. Dok rade u nezdravoj psihičkoj i fizičkoj atmosferi, radnici nemaju prostora za napredovanje. Dickens ovdje ponovno progovara pod pseudonimom Blackpoola kada ističe da je jedino napredovanje smrt.¹⁹⁰ Engels gotovo jednako govori o stanju radnika i kaže kako je njihova egzistencija osuđena na socijalno ubojstvo. Socijalno ubojstvo definira kao ubojstvo s predumišljajem jer nastupa prirodna smrt uzrokovana radnim i životnim uvjetima: radnik ne može doživjeti starost, atmosfera Londona je zagađena, nema kisika, gradska arhitektura otežava ventilaciju, ugljikov dioksid gomila se na ulicama od disanja i izgaranja, vjetar i zrak prolazi iznad kuća i krovova. Postupno se smanjuje životna energija, nastupa tjelesna i duševna slabost, a kronične bolesti (češće nego akutne kao na selu) zadaju posljednji udarac.¹⁹¹ Optimistična struja istaknut će pak kako socijalisti poput Dickensa i Engelsa griješe kada narod odvajaju u samo dva velika tabora (buržoazijski milijunaši i robovi-nadničari). Između ovih nalazi se i upravljačka klasa, klasa poduzetnika, klasa ljudi koji su živjeli od prihoda zemlje i aristokrati koji su bili nekad skloniji radnicima nego poslodavcima.¹⁹² Također, ako i postoje samo dva velika tabora, onda su oba uvelike ograničena utjecajem politike vremena. Bogati tvorničari u prilikama koje otvaraju nova tržišta, vide prepreku u radnicima koji su spremni zatražiti politički utjecaj i moć te radije zadržavaju pat-poziciju.¹⁹³ Dickens ipak u nastavku gore spomenutog razgovora priznaje svoju pristranost i slabost kada vidi zlopačenje engleskog naroda koje smatra jednakim kao i drugih naroda. On to ističe kao smiješnu preosjetljivost čiji je konačni cilj omogućiti napaćenim ljudima malo više rasonode.¹⁹⁴ Dickensovo doba obilježile su stroge puritanske lokalne vlasti koje su regulirale svetkovanje nedjelje i rasonodu.¹⁹⁵ Kroz razgovor gospođe Sparsit i nacionalnog ekonomista Bitzera uviđa se stav viših slojeva o rasonodi kao nečemu suvišnom. Slično mišljenje oboje dijele i po pitanju udruživanja radnika.¹⁹⁶ Engels ističe kako radnici između rada i rasonode odlaze iz krajnosti u krajnost. Premoreni od posla, svejedno se

¹⁸⁹ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 151.

¹⁹⁰ Dickens, *Teška vremena*, 153.

¹⁹¹ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 113-114.

¹⁹² Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 195.

¹⁹³ Maurois, *Povijest engleske politike*, 506.

¹⁹⁴ Dickens, *Teška vremena*, 66.

¹⁹⁵ Isto, fusnota, 272.

¹⁹⁶ Isto, 121.

iživljavaju u slobodno vrijeme jer pored vlažnih stanova, odrpane odjeće i loše hrane, nemaju drugog zadovoljstva doli onoga seksualnog i pijanstva.¹⁹⁷

Kroz razgovor Jamesa Harthousea i gospodina Bounderbyja ponovno je preko karikaturalnog lika Bounderbyja Dickens prikazao percepciju odnosa tvorničara prema radnicima. Bounderby ističe kako nema ugodnijeg, lakšeg i bolje plaćenog rada na cijelom svijetu od onoga u coketownskim tvornicama. U pretjerivanju ističe kako bi se stanje moglo poboljšati samo kada bi se podovi prekrivali perzijskim sagovima.¹⁹⁸ Osobni napad na svakog pojedinačnog radnika Bounderby upućuje riječima: „U cijelom gradu nema nijednoga radnika, gospodine, bilo muškarca, bilo žene ili djeteta, koji ne bi imao isti konačni cilj u životu. A to je, da zlatnom žlicom bude pitan juhom od kornjače, i srnetinom“¹⁹⁹. Čak i na svom svadbenom putovanju Bounderby se odlučio uputiti u Lyon kako bi provjerio traže li i tamo radnici „da jedu zlatnim žlicama“.²⁰⁰ Povrh javnog ponižavanja radnika, tvorničari su vršili pritisak na državne vlasti ako bi se država pokušala uplesti zakonima o uvjetima na radnome mjestu. Promjena radnog vremena i ograničavanje razonode mogle su doći samo pristankom tvorničara. Posebno negodovanje izazvano je Zakonom o desetosatnom radnom danu pod pritiskom radničkih protesta čartista.²⁰¹ Čartizam je nastao kao prvi masovni radnički pokret koji se zalaže za radnička prava u trećem desetljeću 19. stoljeća. Oslobođen je buržoaskih elemenata, zagovara skraćivanje radnog vremena, opće pravo glasa muškaraca, ukidanje izbornog cenzusa i druge liberalne reforme.²⁰²

Dickens kroz lik Bounderbyja ističe cirkularni mehanizam industrijske revolucije koji je zarobio sadašnje i buduće generacije na rad bez razmišljanja, prilike za obrazovanjem ili kritičkim promišljanjem.²⁰³ Primjerice, coketownski vlasnici tkaonica nisu dopuštali djeci zaposlenoj u tvornicama pohađanje škole i nisu imali nikakvo osiguranje od nezgoda na radu. Stradavanje radnika postalo je svakodnevno od manjih povreda do incidenata gdje su radnici doslovno bivali raznošeni na komade.²⁰⁴ I uistinu, zanemarivanje važnosti obrazovanja i smanjivanje kvalifikacija otvarali su prostor za sve mlađe radnike koji su radili za niske nadnice. Djeca, zbog svoje sitne građe, bila su iznimno poželjna za čišćenje strojeva i dohvaćanje predmeta iz uskih prostora. Također, žene i djevojčice činile su polovinu radne

¹⁹⁷ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 115.

¹⁹⁸ Dickens, *Teška vremena*, 130.

¹⁹⁹ Isto, 130.

²⁰⁰ Isto, 111.

²⁰¹ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 172-173.

²⁰² Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 253.

²⁰³ Dickens, *Teška vremena*, 153.

²⁰⁴ Isto, 113.

snage u pamučnoj industriji. Kako bi se zaštitili od aktualnog masovnog izrabljivanja, 1835. godine doneseni su prvi Zakoni o zaštiti rada djece i omladine.²⁰⁵ Interes za mladu i žensku radnu snagu ležao je u poslušnosti koju se često usađivalo generacijski kaznama, batinanjem i otkazima. Nakon što su tvorničari klasično uvjetovali ponašanje jedne generacije, gotovo je zagarantirana bila poslušnost iduće generacije.²⁰⁶ Karikature poput Bounderbyja prikaz su ideja Adama Smitha koji je zaključio kako će radnik postati poput svakog drugog artikla (ako ih je premalo, cijena raste, oni žive bolje, imaju više djece; ako ih je previše, pada cijena, raste nezaposlenost, bijeda, glad, zarazne bolesti).²⁰⁷

U jednom kasnijem primjeru Dickens spominje slučaj gdje je željeznička nesreća usmrtila petero, ranila trideset i dvoje ljudi te je ubijena jedna krava. Ironično, ovaj je primjer zaključen izjavom kako bez nesreća poput ove ne bi mogao biti izgrađen ovaj najvažniji sustav pruga na britanskom otočju.²⁰⁸ Željezničke postaje donosile su poseban status mjestima u kojima su se nalazile. Mnogo mjesta nije bilo niti upisano na popisu stanovništva do trenutka osnivanja postaje.²⁰⁹ Od 1825. do 1835. godine donesene su 54 zakonske odredbe koje su dopuštale gradnju željezničkih pruga. Do kraja 1838. godine izgrađeno je 800 kilometara; do kraja 1843. godine 3300 kilometara.²¹⁰ Nesreće u izgradnji željeznica redovito su popunjavale stranice novina. Satirični list *Punch* u jednom broju istaknuo je da duža željeznica znači kraći život i to u jeku masovne izgradnje pruga (*vlakomanija*) kojih će do 1855. godine biti 12 900 kilometara.²¹¹ Cenzura ovakvih sadržaja nije mogla u potpunosti biti provedena jer su novine poput *Manchester Guardian*, *Leeds Mercury* i *Scotsman* dvadesetih godina devetnaestog stoljeća čitali građani koji nemaju pravo glasa, a financirali ih trgovci koji također nemaju pravo glasa.²¹² Svaka opozicija volji tvorničara završavala je prijetnjama o selidbi poslovanja u Atlantski ocean. Ministar financija strahovao je od rastuće američke industrije koja je dozivala veliki broj iseljenika i britanske stručne radne snage. Ipak, većina radnika pažljivo je čuvala imovinu u domovini gdje se ona množila.²¹³ Atlantik je služio većini za bijeg iz bezizlazne situacije poput one u kojoj se našao Lujzin brat Tom. Po otkriću njegovih zlodjela obitelj ga je pokušala otpremiti u Ameriku pod krinkom cirkuske karavane Slearyja.²¹⁴

²⁰⁵ Eggebrech et al., *Povijest rada*, 153.

²⁰⁶ Isto, 157.

²⁰⁷ Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, 98.

²⁰⁸ Dickens, *Teška vremena*, 127.

²⁰⁹ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 213.

²¹⁰ Isto, 212.

²¹¹ Isto, 215.

²¹² Jenkins, *Kratka povijest Engleske* 180.

²¹³ Dickens, *Teška vremena*, 113-114.

²¹⁴ Isto, 285.

4. Zaključak

Prva industrijska revolucija donijela je brojne dobrobiti za čovječanstvo, od ubrzane i olakšane proizvodnje do mogućnosti lakšeg i bržeg putovanja. Ova nova evolucijska faza potpuno je odlučila pokoriti prirodu svojim potrebama, potaknuta novim društvenim poredcima i narodnim revolucijama. Utjecaj urbanizacije i rapidne industrijalizacije u Britaniji brzo je rezultirao smanjenjem životnih i radnih uvjeta gradskog stanovništva. Od početka tehnološke revolucije krajem 18. stoljeća Engleska je zabilježila najbrži rast i razvoj, zbog čega je morala platiti cijenu velikih stopa smrtnosti. Loši radni i stambeni uvjeti samo su produbljavali nerealnost riješenosti pitanja društvenog raslojavanja. Frustracije najnižih društvenih slojeva ispoljavane su kroz štrajkove. Velika očekivanja, kako ih u istoimenom djelu naziva Charles Dickens, nisu se pokazala istinitima kada je riječ o gradskom životu te su bila zamijenjena životom u trošnim, vlažnim kućicama okruženim vlastitim ekskrementima. *Teška vremena* razlikuju se od ostalih Dickensovih romana zbog otvorene kritike svih navedenih socijalnih i radničkih pitanja. Dickens ne zagovara uništavanje sustava koji je stvoren, već samo uspješniju implementaciju državnih regulacija kako bi se zaštitio radnik i njegova prava. Kroz likove-karikature poput gospodina Bounderbyja, Stephena Blackpoola i Lujze Gradgrind Dickens pokazuje nerazumijevanje, predrasude i prepreke koje razdvajaju buržujski sloj od radničkoga. Usporednom analizom Dickensovih zaključaka o društvu i industrijskoj kulturi prve industrijske revolucije s historiografskom literaturom može se uočiti jasna korelacija sa stvarnim događajima i tipovima osoba. Suvremeni historiografski pristupi, poput kvalitativne studije slučaja, otvaraju prostor odabranim književnim djelima poput onih Charlesa Dickensa da kroz interpretaciju vođenu vlastitim i tuđim životnim iskustvima otvaraju nove dimenzije povijesnog narativa potvrđujući tradicionalno nastojanje da domena umjetnosti prati domenu znanosti.

5. Popis literature

1. Balkaya, Mehmet Akif. *The Industrial Novels: Charlotte Brontë's Shirley, Charles Dickens' Hard Times and Elizabeth Gaskell's North and South*. Cambridge Scholars Publishing, 2015. Pristup ostvaren 19. 05. 2022. <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-8218-7-sample.pdf>.
2. Brajdić Vuković, Marija; Miočić, Ivana; Čekolj, Nadja; Ledić, Jasminka. *Kvalitativna studija slučaja: od ideje do realizacije*. Rijeka, 2021. Pristup ostvaren 16. 05. 2022. <https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A3002/datastream/FILE0/view>.
3. Briggs, Asa. *Socijalna povijest Engleske*. Prevela Vesna Pavković. Zagreb: Barbat, 2003.
4. „Causes of illness and disease“. Bitesize BBC. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z2d68mn/revision/>.
5. Childers, Joseph W. „Industrial culture and the Victorian novel“. U *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*, uredio Deirdre David, 77-96. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
6. Črnjar, Mladen. *Ekonomika i politika zaštite okoliša*. Rijeka: Glosa, 2002.
7. Delort, Robert; Walter, François. *Povijest europskog okoliša*. Zagreb: Barbat, 2002.
8. „Developments in public health and welfare“. Bitesize BBC. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/z9924qt/revision/>.
9. Dickens, Charles. *Teška vremena*. Preveo Zlatko Gorjan. Zagreb: Nakladno poduzeće „Glas rada“, 1951.
10. „Drugs and Their Manufacture in the Nineteenth Century“. Center for the History of Medicine, Countway Library of Medicine. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://collections.countway.harvard.edu/onview/exhibits/show/apothecary-jars/nineteenth-century-drugs>.
11. Eggebrecht, Arne; Flemming, Jens; Muller, Achatz v.; Meyer, Gert; Oppolzer, Alfred; Paulinyi, Akos; Schneider, Helmut. *Povijest rada: od starog Egipta do danas*. Preveli Marija Katičić-Horvat i Dragutin Horvat. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987.
12. Engels, Friedrich. *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Zagreb: Kultura, 1952.
13. Hatton, Timothy. „Quantifying the impact of smoke pollution on health in the 19th century“. 2017. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://voxeu.org/article/smoke-pollution-and-health-19th-century>.

14. Jenkins, Simon. *Kratka povijest Engleske*. Preveo Marijan Boršić. Zagreb: Irma & Irma, 2019.
15. Lambert, Tim. „Preston in the Middle Ages“. *Local Histories*. Pristup ostvaren 24. 05. 2022. <https://localhistories.org/a-history-of-preston/>.
16. Maurois, Andre. *Povijest engleske politike*. Preveli Tomislav Prpić i Ivo Šrepel. Zagreb: Tipografija, 1940.
17. „Medical Treatment in the Nineteenth Century“. Center for the History of Medicine, Countway Library of Medicine. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://collections.countway.harvard.edu/onview/exhibits/show/apothecary-jars/nineteenth-century-treatment>.
18. Moraze, Charles. *Devetnaesto stoljeće*. Zagreb: Naprijed, 1976.
19. Ozutku, Hatice; Tekinkaya, Yasemin; Vural, Tuba. „Reflections of Industrial Revolution on Work Life in England and its Projections in Literature: An Analysis on Charles Dickens’s *Hard Times*“. *Business and Economics Research Journal* 9 (2018), br. 4: 839-853.
20. Pasco, Allan H. „Literature as Historical Archive“. *New Literary History* 35 (2004), br. 3: 373-394. Pristup ostvaren 26. 05. 2022. <http://www.jstor.org/stable/20057844>.
21. „Pneumokonioza rudara u rudnicima ugljena“. MSD priručnik. Pristup ostvaren 23. 05. 2022. <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-prirucnik/pulmologija/plucne-bolesti-izazvane-vanjskim-faktorima/pneumokonioza-rudara-u-rudnicima-ugljena>.
22. Robinson, Alan. *Narrating the Past: Historiography, Memory and the Contemporary Novel*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
23. Sarti, Raffaella. *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*. Prevela Ana Badurina. Zagreb: IBIS grafika d.o.o., 2006.
24. „Silikoza“. MSD priručnik. Pristup ostvaren 23. 05. 2022. <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-prirucnik/pulmologija/plucne-bolesti-izazvane-vanjskim-faktorima/silikoza>.
25. Simmons, Ian G. *Global Environmental History: 10,000 BC to AD 2000*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
26. Skårdal, Dorothy Burton. „“Hard“ Facts and “Soft“ Sources: Literature as Historical Source . Material?“. *American Studies in Scandinavia* 16 (1984), br. 2: 72-80. Pristup ostvaren 26. 05. 2022. <https://doi.org/10.22439/asca.v16i2.2728>.

27. Taylor, Alastair MacDonald. „The Historical Novel: As a Source in History“. *The Sewanee Review* 46 (1938), br. 4: 459-479. Pristup ostvaren 26. 05. 2022. <https://www.jstor.org/stable/27535485>.
28. „Ušteda vode“. Nacionalni portal energetske učinkovitosti. Pristup ostvaren 18. 05. 2022. <https://www.enu.hr/gradani/info-edu/usteda-vode/>.
29. „When Charles Dickens visited Preston“. Lancashire Post. Pristup ostvaren 23. 05. 2022. <https://www.lep.co.uk/news/when-charles-dickens-visited-preston-1127867>.
30. White, Hayden. „Historical Discourse and Literary Writing“. U: *Tropes for the Past: Hayden White and the History / Literature Debate*, uredio Kuisma Korhonen, 25-34. Amsterdam: Rodopi, 2006.
31. White, Hayden. „Introduction: Historical Fiction, Fictional History, and Historical Reality“. *Rethinking History. The Journal of Theory and Practice* 9 (2005), br. 2/3: 147-157.